

Ý. Orazmämmadow

ILAT STATISTIKASY WE DEMOGRAFIÝANYŇ ESASLARY

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby

*Türkmenistanyň Bilim ministrligi
tarapyndan hödürlenildi*

Aşgabat
Türkmen döwlet neşirýat gullugy
2017

UOK 311 + 314 : 378

O 64

Orazmämmadow Ý.

O 64 **Ilat statistikasy we demografiýanyň esaslary.** Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2017.

«Ilat statistikasy we demografiýanyň esaslary» okuw kitabynda ilatyň sosial-ykdysady görkezijileriniň statistiki hasaba alnyşynyň usullarynyň ýollary görkezilýär we düşündirilýär.

Okuw kitaby ýurdumyzyň ykdysady ugurlarynda okaýan talyplara niýetlenip, ondan mugallymlar, ykdysadyýetçiler, aspirantlar we dürli ykdysadyýet kurslarynyň diňleýjileri peýdalanyp bilerler.

TDKP № 254, 2017

KBK 60.6 + 60.7 ýa 73

© Ý.Orazmämmadow, 2017.

**TÜRKMENISTANYŇ PREZIDENTI
GURBANGULY BERDIMUHAMEDOW**

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET TUGRASY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET BAÝDAGY

TURKMENISTANYN DÖWLET SENASY

Janym gurban sana, erkana yurdum,
Mert pederlen ruhy bardyr konulde.
Bitarap, garaşsyz topragyn nurdur,
Baydagyn belentdir dunyan onunde.

Gaýtalama:

Halkyn guran Baky beyik binasy,
Berkarar dowletim, jigerim-janym.
Başlaryn taji sen, diller senasy,
Dunya dursun, sen dur, Turkmenistanym!

Gardaşdyr tireler, amandyr iller,
Owal-ahyr birdir bizin ganymyz.
Harasatlar almaz, syndyrmaz siller,
Nesiller doş gerip gorar şanymyz.

Gaýtalama:

Halkyn guran Baky beyik binasy,
Berkarar dowletim, jigerim-janym.
Başlaryn taji sen, diller senasy,
Dunya dursun, sen dur, Turkmenistanym!

Giriş

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe Garaşsyz, baky Bitarap Watanymyzda uly özgerişler bolup geçýär. Bu özgertmeleriniň esasy maksady Türkmenistany halkymyzyň ýokary ýaşaýyş derejesini üpjün edýän ykdysadyýetli ýurda öwürmekden ybaratdyr. Mähriban Prezidentimiziň ykdysady ösüşi çaltlaşdyrmak, ilatyň durmuş üpjünçiligini gowulandyrmak, adamlaryň maddy hal-ýagdaýlaryny we medeni derejesini ýokarlandyrmak barada alyp barýan parasatly syýasaty barha rowaç alýar.

Ykdysadyýetiň ýokary depginler bilen ösmegi adamlaryň durmuş we medeni derejelerini ýokarlandyrmagyň, umuman, sosial ulgamynyň ösdürmek boýunça alnyp barylýan syýasatyň durmuşa geçirilmeginiň esasy şertidir. Ykdysadyýeti üýtgedip gurmak, syýasatyň netijeliligini köp derejede ony düzmek üçin ulanylýan maglumatlaryň takyklygyna baglydyr. Döwlet statistika edarasynyň jemgyýetde bolup geçýän ykdysady, sosial hadysalaryň ýagdaýy we ösüşi baradaky taýýarlaýan maglumatlary ygtybarly hem-de obýektiw seljeriş işlerini geçirmäge ýaramly bolmalydyr. Munuň özi ykdysadyýeti özgertmekde, ony döwrebap ösdürmekde möhüm we netijeli kabul etmäge mümkinçilik berer.

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe amala aşyrylýan ykdysady özgertmeleriniň ähmiýeti örän uludyr. Munuň özi ykdysady ugurlar boýunça hünärmenleri taýýarlamak, olaryň hünär derejelerini kämilleşdirmek işleriniň geçirilýän ykdysady reformalara laýyklykda alnyp barylmagyny talap edýär.

Şu jähtden Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe ylym-bilim syýasatynda amala aşyrylýan özgertmeleri durmuşa geçirmek maksady bilen ýurdumyzyň ykdysady ösüş depginini öwrenmekde we onuň ýokary depginde ösüşini gazanmaklykda her bir ykdysadyýetçi ykdysadyýetimiziň pudaklarynyň statistikasyny doly öwrenmekliginiň we ony göz önüne getirmeginiň zerurlygyndan ugur alýar. Onuň pudagyň statistikasynyň görkezijileriniň kesgitlenişini we oňa baha bermegiň kämil usullaryny öwrenmekligi zerurdyr.

Türkmenistanyň Prezidenti Hormatly Gurbanguly Berdimuhamedow döwletiň ilkinji nobatdaky wezipelerini kesgitläp, häzirki zaman türkmen jemgyýeti hakyndaky öz taglymatyny ösdür-

mek bilen, Türkmenistanyň ösdürmegiň täze milli nusgasynyň öňe sürdi. Munuň özi ýurdumyzyň köptaraply mümkinçiliklerini dolulygyna hem-de hemmetaraplaýyn ulanyp, uly işleri durmuşa geçirmäge, mundan beýläk-de öňe hereket etmek üçin kuwwatly ykdysady we gumanitar binýadyň üpjün etmäge mümkinçilik berdi.

Milli ykdysadyýetiň üstünlikli ösmegi, giň gerimli durmuş maksatnamalarynyň durmuşa geçirilmegi halkara standartlaryna laýyk gelýän milli statistikanıň ösüşine we kämilleşdirilişine hem bellibir derejede baglydyr.

Döwlet statistikasynyň ösdürilmegi Türkmenistanyň we onuň sebitleriniň durmuş-ykdysady ösüşini häsiýetlendirýän giň görümlü maglumatlar binýadyny döretmäge hem-de peýdalanyjylary gerek bolan statistiki maglumatlar bilen üpjün etmäge gönükdirilendir.

Türkmenistanda amala aşyrylýan köpsanly ykdysady we durmuş maksatnamalaryň we taslamalaryň işlenip düzülmegi üçin ilatyň sany, düzümi we ýerleşiş, şeýle hem onuň jynsy, ýaşı, bilimi, iş bilen meşgullugy, girdeji çeşmeleri we ş.m. hakynda giňişleýin takyk maglumatlara zerurlyk döredýär. Şeýle maglumatlary toplamak maksady bilen, 1995-nji ýylda bütin ýurduň çäklerinde Garaşsyz Türkmenistanyň ilkinji milli ilat ýazuwy geçirildi. Ilat ýazuwy ilatyň geografiki, demografiki, durmuş we ykdysady aýratynlyklaryny häsiýetlendirýän maglumatlaryň giň toplumyny almaga mümkinçilik döredýär. Oý hojalyklary boýunça hem degişli maglumatlaryň binýady döredildi.

BMG-niň Baş Assambleýasynyň 2000-nji ýylda geçirilen 55-nji sessiýasynda 1990-njy ýyllaryň halkara konferensiýalarynyň, aýratyn hem ilat öwreniş we ösüş boýunça halkara konferensiýasynyň netijelerine esaslanýan BMG-niň Mühimlylygyň Jarnamasy kabul edildi. Jarnama 189 ýurt tarapyndan makullandy (häzirki wagtda 191 ýurt) we durmuş-ykdysady ösüş babatyndaky esasy strategiýalar boýunça anyk wezipeler kesgitlendi hem-de olar 2015-nji ýylda ýerine ýetirildi. Ilat öwrenişiniň we ösüşiniň strategiýasynyň düzümi bölegini amala aşyrmakda umumy ýolbaşçylyk we utgaşdyryş wezipesi, Türkmenistanyň Statistika baradaky döwlet komitetine tabşyryldy. Türkmenistanda BMG-niň Ilat Gaznasy milli edaralary ilat öwreniş we ösüş babatynda maglumatlary ýygnamak, seljermek we ýaýratmak ulgamyny kämilleşdirmek boýunça degişli usulyýet gollanmalary bilen üpjün edýär.

I

ILAT STATISTIKASYNYŇ PREDMETI, USULY WE WEZIPELERI

1.1. ILAT STATISTIKASYNYŇ PREDMETI WE ÄHMIÝETI

Bellibir çäkke ýaşayan adamlaryň köplüğine ilat diýilýär. Ilat statistikasynyň öwreniş predmeti ilatdyr we ilatda bolup geçýän köpçülikleýin demografik proseslerdir. Ilat statistikasy hil taýdan kesgitlenen proseslere san taýdan baha berýär we öwrenýär.

Diýmek, ilat statistikanyň öwreniş obýekti adamlaryň köplügi, öwreniş predmeti bolsa, ilatyň bellibir ýerde we wagtda bolup geçýän hereketidir.

Ilatda nähili hereket bolýar?

Ilatyň hereketiniň görnüşleri:

1) tebigy; 2) migrasion; 3) sosial.

Ilaty statistiki taýdan öwrenmegiň ähmiýeti örän uludyr. Sebäbi, ykdysady nukdaýnazardan seretseň, ilat maddy nygmatlary öndürijidir, şol bir wagtyň özünde bolsa, şol nygmatlary sarp edijidir. Şonuň üçin, ilatda bolup geçýän dürli üýtgeşmeler jemgyýetde önüm öndürilişine we sarp ediş derejesine hökman täsir edýär. Ýöne önüm öndürýän bütün ilat däl-de, diňe onuň bir bölegidir, ýagny zähmet serişdeleridir. Şonuň üçin önüm öndürilişini we sarp edilişini meýilnamalaşdyrmak we dolandyrmak üçin, ilatyň häzirki we geljekde boljak sanyny we düzümini bilmek zerurdyr.

Statistika ilatyň sanynyň we düzüminiň üýtgemegine sebäp bolýan dogluşy, ýogalyşy we beýleki ýagdaýlary çuňňur öwrenýär.

Meselem, dogýan çagalaryň sany artsa çagalar bagyny köpeltmeli. Şondan soň bolsa, mekdepleriň sanyny köpeltmeli.

Ilat hakynda maglumat jemgyýetiň ähli işi üçin gerek (jaý gurluşygy, şäher we şäherara ulag işini gurnamak üçin, azyk önümlerini öndürmek üçin). Şu zatlar ilat statistikasynyň ähmiýetiniň ýokarydygyny görkezýär.

1.2. ILAT STATISTIKASYNYŇ WEZIPESI

Ilat statistikasynyň önünde şu aşakdaky wezipeler durýar:

1) ilatyň takyk sanyny kesgitlemek. Bu wezipäni ýerine ýetirmek üçin döwlet statistiki guramasy bolan Türkmenistanyň Statistika baradaky döwlet komiteti her 5 – 10 ýyldan ilat ýazuwlaryny geçirýär. Ýazuw geçirmeýän ýyllar ilatyň takyk sanyny kesgitlemek üçin ilatyň tebigy we migrasion hereketi baradaky maglumatlaryndan peýdalanýar;

2) ilatyň we demografiýa prosesleriniň düzümini kesgitlemek.

Ilatyň düzümini öwrenmek üçin esas bolup, ilat ýazuwlaryny we ş.m. saýlama gözegçilikleriň maglumatlary hyzmat edýärler. Bu ýerde esasy üns ilaty jyns, ýaş, bilim derejesi we şäher, oba ilaty ýaly toparlara bölmeklige berilýär. Demografik prosesleriň düzümini öwrenmek üçin ilatyň tebigy hereketi baradaky maglumatlardan peýdalanýlar. Doglanlaryň umumy sany, jynsy, milleti we bilim derejesi, ýaşayan ýeri we ş.m. alamatlar boýunça toparlara bölünýär;

3) demografik we durmuş-ykdysady prosesleriň biri-birlerine baglylygyny ýüze çykarmak. Prosesleriň biri-birine baglylygyny derňemek üçin toparlandyrmaklar, korrelýasiýa-regresiýa, indeksler we faktor seljerme usullary ulanylýar. Ýokarda görkezilen usullar ulanylmazdan ön, derňelýän proseslere we olaryň özara baglylygyna hil taýdan seljerme berilýär. Seljermek üçin esas bolup, ilat ýazuwlarynyň, ilat hereketiniň gündelik hasabynyň we ýörite geçirilen statistiki işleriň netijesi hyzmat edýär;

4) demografik prosesleriň dinamikasyny derňemek we olaryň ösüş kanunalaýyklaryny ýüze çykarmak. Soňky 15–20 ýylyň dowamynda Türkmenistanyň ilatynyň dogluşynda, ýogalyşynda uly özgertmeler bolup geçýär. Ýogalyş derejesi, hususan-da, bäbek ýogalyş derejesi uly depginler bilen peselýär. Dogruş ýokary derejeden orta derejä geçýär.

Ilatyň sanynyň artmagynda migrasiýanyň tutýan orny uludyr. Bolup geçýän hadysalara akyl ýetirmek we olaryň ösüş kanunalaýyklyklaryny ýüze çykarmak üçin statistiki usullar ulanylýar;

5) ilatyň geljek zamanlarda boljak sanyny we düzümini çaklamak.

Ilaty çaklamagyň ähmiýeti uludyr. Munuň üçin, ekstrapolýasiýa we ýaş süýşürme usullary ulanylýar.

Ilatyň sanynyň artmagy çaga dogluşynyň ýokary derejede bolmaklygy, ilatyň aradan çykmagynyň azalmagy, şeýle hem ilatyň bir ilatly nokatdan başga bir ilatly nokada geçmegi bilen baglanyşyklydyr.

Ölümiň azalmagynyň, aýratyn hem, körpe çagalaryň we kiçi ýaşly çagalaryň, şonuň ýaly-da, zähmete ukyply ilatyň ölüminiň azalmagynyň hasabyna ýaşayşyň ortaça dowamlylygy 1999-njy ýylda 65,1 ýaş bolanyndan, 2010-njy ýylda 70,5; 2013-nji ýylda 71,3 ýaş boldy.

Zähmete ukyply ilatyň sanynyň köpelmeginiň ýokary depgini ilaty iş bilen doly üpjün etmek üçin ykdysadyýetiň çalt depginlerde ösdürilmeginiň zerurlygyny talap edýär.

1.3. ILAT STATISTIKASYNYŇ USULLARY

Goýlan wezipeleri ýerine ýetirmegiň ýa-da maksada ýetmegiň ýollaryna **usul** diýilýär.

Ilat statistikasynyň möhüm usullarynyň biri-de ilatyň ýagdaýlaryna statistiki gözegçilikdir. Ol ilat ýazuwlary geçirilende, ilatyň ýaşayş - durmuş şertlerini anyklamaklyga niýetlenen saýlama gözegçilikleri geçirilende, şeýle hem ilat barada anyk bar bolan maglumatlary ýygnamaklygyň esasy bolup durýar. Ilatyň ýagdaýlaryna gözegçilikler amala aşyrylanda statistikanyň nazaryýetinde kesgitlenen gözegçilik birlikleri we obýektler belenilende, gözegçiligiň wagtyny hem möhletini bellemek we guramaçylyk bilen bagly bolan düzgün-namalaryna doly we dogry gabat gelmelidir. munuň özi ýygňalan maglumatlaryň ygtybarly bolmagyny kepillendirýär.

Durmuş-ykdysady prosesleri derňemegiň ikinji tapgyry-olaryň strukturasyny, ýagny içki gurluşyny öwrenmekdir. Munuň üçin, ilki köplügi dürli elementlere dargadýarlar. Bu işler statistikanyň jemle-

mek we toparlandyrmak usuly arkaly amala aşyrylýar. Ilat we demografik hadysalar toparlara we klasslara bölünýär, elementleriň umumy jemdäki paýy hasaplanylýar.

Tipologiki, gurluş we analitiki toparlandyrmalar amala aşyrylýar. Toparlandyrmak ýa-da toparlara bölmek, ýaş, jyns, millet, maşgala ýagdaýy, ýaşaýan ýeri, bilim derejesi ýaly nyşanlar arkaly amala aşyrylýar. Toparlandyrmak kähalatlarda mukdar nyşanlaryň kömegi arkaly hem amala aşyrylyp bilner.

Demografik prosesleriň wagtyň geçmegi bilen üýtgeýşini derňemek üçin dinamiki görkezijiler giňden ulanylýar. Hususan-da, absolýut artyş, ösüş depgini, artyş depgini, dinamiki hataryň orta derejesi ýaly görkezijiler giňden ulanylýar.

Demografik we durmuş-ykdysady prosesleriň biri-birlerine baglylygyny ýüze çykarmak üçin korrelýasiýa-regressiýa usuly, indeksler usuly, faktor seljermesi ýaly matematiki statistikanyň usullaryndan peýdalanylýar.

Bulardan başga-da, ilat statistikasynyň ýöriteleşdirilen, ylmyň başga pudaklarynda ulanylmaýan usullary-da bardyr. Muňa mysal edip, hakyky nesil usuly we hyýaly nesil usulyny görkezip bolar. Birinji usulyň kömegi bilen döwürdeş bir ýylda doglan çagalaryň tebigy ýa-da migrasion hereketi öwrenilýär. Ikinji usul bolsa, bir wagtda ýaşaýan adamlaryň hereketini derňemäge mümkinçilik berýär.

Ilatyň tebigy hereketini çuňňur öwrenmek, çaklamak üçin dogluş hem-de ýaşayş tablisalary gurulýar we derňelýär. Bu tablisalary gurmak üçin ähtimallyk teoriýasynyň teoremlary giňden ulanylýar. Ýaşayş tablisalary, mysal üçin, doglan çaganyň 60 ýaşa ýetmek ähtimallygyny ýa-da ýaşayşyň ortaça dowamlylygyny görkezip berýär.

Ilat statistikasynan hasaplanan görkezijilerden dogry many çykarmak üçin şkala gurmak usuly giňden ulanylýar. Şkala gurmak diýmek, serhet gurmak diýmekdir. Proses şol serhetden geçse, oňa hil taýdan başga baha berilýär. Mysal üçin, 1,4% dogluş pes, 3,3% dogluş ýokary ýa-da inflýasiýa 10%-e çenli bolsa, süýşenekleýän, 10%-den 50%-e çenli bolsa ylgaýan, 50%-den ýokary bolsa, giperinflýasiýa.

Şeýle hem, ilat statistikasynan grafikler giňden ulanylýar.

1.4. ILAT STATISTIKASYNYŇ GURALYŞY

Türkmenistanda ilat statistikasy we ilat baradaky maglumatlaryň derňewi we çaklamasy boýunça Türkmenistanyň Statistika baradaky döwlet komiteti alyp barýar. Bu işleri gönüden-göni komitetiň ilat ösüşi müdirligi alyp barýar.

Müdirlik, esasan, ilat ýazuwlary, býujet barlaglary, saýlama gözegçilikleri ýaly gözegçilik geçirmekligiň tertibini, maksatnamasyny we möhletini işläp taýýarlamak ýaly işleri ýerine ýetirýär. Müdirligiň işiniň ýene bir möhüm tarapy ýygňalan maglumatlary derňäp, ilatyň sanyny we düzümini çaklamakdyr.

Ilat baradaky maglumatlaryň ilki başda ýygňalýan we umumylaşdyrylýan ýeri etrap (şäher) statistika bölümleridir. Olar Raýat ýagdaýynyň namalar ýazgysy bölümünde (RÝNÝB), içeri işler edarasyndan ilatyň hereketi barada maglumatlary alýarlar we işläp taýýarlaýarlar.

Welaýat statistika müdirliginde ýörite ilatyň sanynyň, düzüminiň we hereketiniň hasaby bilen meşgul bolýan ilat statistikasy bölümi bar. Statistika baradaky döwlet komitetinde ilatyň hasaby bilen meşgul bolýan ilat statistikasy müdirligi bar. Bu müdirlik ilat baradaky maglumatlary (informasiýalary) işläp taýýarlaýar, seljerýär, soňra bolsa olary resmileşdirip, döwlet guramalaryna berýär.

Halkara arenasynda ilat statistikasy bilen BMG-niň statistika bölümü meşgul bolýar. Bu bölüm 1946-njy ýylda döredildi we onuň düzüminde ýörite demografik bölüm bar. Bölüm öz işiniň netijesini her ýylda Demographuc Yearbook atly statistiki ýygyndyny çap etmek bilen görkezýär. Bu ýygyndyda BMG-niň agzasy bolup durýan ýurtlaryň ilatlary barada giňden maglumat berilýär.

II

ILAT BARADA MAGLUMAT ÇEŞMELERI

2.1. ILAT ÝAZUWLARY WE OLARYŇ AÝRATYNLYKLARY

Ilatyň sany, düzümi we ýerleşşi barada anyk hem-de doly maglumat almak üçin geçirilýän statistiki işe ilat ýazuwy diýilýär.

Ilat ýazuwyny geçirmezden ilatyň sany we düzümi barada anyk maglumatlar almak mümkin däl. Bu maglumatlar bolmasa jemgyýeti dolandyrmak, ýurdy durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň maksatnamasyny düzüp bolmaýar. Şonuň üçin ilat ýazuwlary möhüm döwlet işidir.

Ilat ýazuwlary ilaty hasaba almagyň başga usullaryndan tapawutlanýar. Ol tapawutlary ýa-da ilat ýazuwlarynyň aýratynlyklaryny sanap geçeliň:

1) ählumumylyk ýazuw ýurduň bütin çäginde geçirilýär we hemme adamlar, ýaňy doglan bäbekden başlap uly ýaşly garrylara çenli adamlar hasaba alynýar. Ilat ýazuwlarynyň bu aýratynlygy ilatyň sanyny we düzümini anyk kesgitlemäge mümkinçilik berýär;

2) birpursatlylyk – ýagny ilatyň sany we düzümi haýsy hem bolsa, bir kesgitli pursat üçin kesgitlenilýär. Birpursatlylygyň aýratynlygy ilatyň tebigy hereketiniň dynuwsyzlygyndan we hemişeliginden gelip çykýar. Her gün adamlar ýogalýarlar, çagalar dogulýarlar, netijede bolsa ilatyň sany we düzümi hemişe üýtgäp durýar. Ilatyň sanyny takyk bellemek üçin haýsy hem bolsa bir pursady almaly bolýar. Ol pursada hasaba almak pursady diýilýär. 2012-nji ýyl ilat ýazuwynda hasaba almak pursady bolup dekabryň 15-inden 16-syna geçilýän gije sagat 24:00 hyzmat etdi;

3) birprogrammalylyk. Bütin ýurt boýunça hemme adamlar şol bir soraglara jogap berýärler. Mysal üçin, ady, ýaşı, milleti, bilim derejesi we ş. m. Munuň özi ilat ýazuwynyň maglumatlaryny

umumylaşdyrmaga doly mümkinçilik berýär. Bütin ýurt boýunça näçe erkek adam, näçe aýal-gyz, näçe pensioner, näçe ýokary bilimli adam bardygyny bilip bolýar;

4) ilat ýazuwynyň geçirilmegi netijesinde ýygňalan maglumatlar diňe statistiki guramalar tarapyndan diňe statistiki iş üçin ulanyp bilner. Başga edaralaryň ilat ýazuwynyň maglumatlaryny ulanmaga haklary ýokdur;

5) **öz ýagdaýyny özüň kesgitlemek aýratynlygy** – bu ilat ýazuwy geçirilende hemme soraglara jogaby hasapçylar adamlaryň berýän jogaby esasynda ýazuw listlerine jogap ýazýarlar.

Gaty şübheli ýagdaý ýüze çykmasa, hasapçylar dokument talap etmeýärler (Şübheli ýagdaý mysal üçin, 12 ýaşda bilimli bolsa ýa-da çopan ýokary bilimli bolsa).

Ilat ýazuwy geçirilende, takyk maglumat almak üçin, ilaty 2 kategoriýa boýunça hasaplaýarlar:

I kategoriýa: bar ilat (ýerindäki);

II kategoriýa: hemişelik ilat.

Haýsy hem bolsa bir ilatly nokadyň bar ilaty diýip ilat ýazuwy geçirilýän pursadynda (döwründe) şol ilatly nokadyň hemişelik ýaşajysy hökmünde resmi taýdan hasaba alnan we şol ýere wagtlaýyn ýaşamaga gelen adamlaryň köplüğine aýdylýar.

Şol ýerde hemişelik ýaşayan adamlaryň köplüğine hemişelik ilat diýilýär.

Wagtlaýyn ýaşayanlar 6 aýdan köp yaşasalar hemişelik ilatyň düzümine girýär.

Ýazuw geçirilende, gözegçilik birligi bolup, maşgalalar we adamlar hyzmat edýär. Aşakdaky 3 şerti ýerine ýetirýän adamlaryň köplüğine maşgala diýilýär: 1) garyndaş bolmaly; 2) bile ýaşamaly; 3) umumy býujetleri bolmaly.

Her adam üçin ýazuw listi doldurylýar. Her ýaşajys jaýy (individual öý, jaý, umumy ýaşajys jaýynda otag, myhmanhanada belgi we ş. m.) üçin ýaşayanlaryň sanawy doldurylýar. Her maşgala aýratyn görkezilýär.

Ýazuw geçirilmän giden adamlar garyndaşlaryndan sorag-jogap edilip, öýde diýip hasaba alynýar.

Her bir döwlet öz ilatynyň sany we düzümi baradaky maglumatlara mätäçdir. Şonuň üçin ilatyň hasaby döwletler döräninden soň ýüze

çykyp başlapdyr. Ilatyň hasaby dürli görnüşlerde Gadymy Gresiyada, Müsürde, Rimde, Hytaýda alnyp barylýpdyr. Ýöne olary ilat ýazuwy diýip hasaplap bolmaz. Sebäbi harby we salgyt ýygnamak maksady bilen geçirileni üçin hasapda diňe uly erkek adamlar hasaplanylýar.

Dünýäde iň ilkinji ilat ýazuwy (ýazuw ýörelgelerini (prinsiplerini) berjaý etmek bilen) 1780-nji ýylda ABŞ-da geçirilipdir. Soňra 1801-nji ýylda Angliýada, Fransiýada, Daniýada we Norwegiýada geçirilipdir. Ilkinji ilat ýazuwlary ýönekeýje bolupdyr. Ýazuwyň maksatnamasy bary-ýogy 4 soragdan ybarat bolupdyr. 1790-njy ýyldaky ýazuw ABŞ-da 18 aýyň dowamynda geçirilipdir.

Türkmenistanda iň birinji ilat ýazuwy 1897-nji ýylyň 28-nji ýanwarynda geçirildi. Ýöne ýazuwda diňe Russiýa imperiýasynyň düzümine girýän Zakaspi oblastynyň (Türkmenbaşy we Baýramaly şäherleri aralygy) ilaty hasaplanylýpdyr. Häzirki Lebap we Daşoguz welaýatlarynyň ilaty ýazylymandyr.

Russiýa Federasiýasynda 1920-nji ýylda hem ilat ýazuwy geçirilipdir, ýöne raýatlyk urşy dowam edýänligi sebäpli Türkmenistanyň çäklerinde geçirilmändir. 1926-njy ýylyň 17-nji dekabrynda geçirilen ilat ýazuwynda Türkmenistanyň häzirki çäginde ýaşaýan adamlaryň hemmesi ýazylypdyr. Soňra ilat ýazuwy 1937-nji ýylda (netijesi ýalňys diýip hasaplandy), 1939-njy ýylda, 1959-njy ýylda, 1970-nji ýylda, 1979-njy hem-de 1989-njy ýylda geçirildi.

1979-njy we 1989-njy ýyllarda geçirilen ýazuwyň öňki ýazuwlardan bir düýpli tapawudy bar. Ol bolsa, 1979-njy we 1989-njy ýyllardaky ýazuw kagyzyňyň şol bir wagtyň özünde Elektron hasaplaýyş maşyn (EHM) üçin maglumat (informasiýa) beriji bolup hyzmat edýändigindedir. Hasapçy her bir sorag üçin gerek jogaby galam bilen galalaýar, şol garalama bolsa, EHM-e düşünýär we awtomatiki taýdan hasaplaýar. Munuň özi, işçi güýjüni we iş wagtyňy ep-esli tygşytlamaga mümkinçilik berýär.

2.2. ILAT ÝAZUWYNYŇ WAGTY WE MAKSATNAMASY

Çagalaryň dogulmagy, adamlaryň ölmegi bilen ilatyň sany sagat-saýyn üýtgäp durýar. Şoňa görä-de ilatyň sanyny takyk bilmek üçin ýazuw haýsam bolsa bir aýgtyly pursada görä geçirilýär. Ilat ýazuwy

şol pursat üçin adamlaryň sanyny we düzümini takyk kesgitleýär. 2012-nji ýylyň ilat ýazuwynda aýgytly pursat diýlip, 15-nji dekabrdan 16-njy dekabra geçilýän gije sagat 24:00 hasaplandy. Ilat ýazuwy aýgytly pursatdan soň şol bada başlanýar. 2012-nji ýylyň 16-njy dekabrynda irden başlady. Aýgytly pursadyň gününü dogry bellemek örän möhüm işdir. Şony dogry bellemegiň ýazuwyň takyk geçirilmegine täsiri uludyr. Aýgytly pursadyň günü belleneninde şu aşakdaky ýagdaýlar göz önünde tutulýar: 1) şol gün ilat az hereketli bolmalydyr, ýagny öýünde bolmalydyr. 2) hasapçylaryň işlemäge we eýläk-beýläk gitmäge mümkinçiligi bolmalydyr.

Ýazuw işi aýgytly pursatdan soň umuman, bir hepde, käbir ýurtlarda ýazuw 1 gün dowam edýär (Türkiýe, Yrak, Liwiýa, Belgiýa we başgalar). Bu ýurtlarda ýazuw günü hemme edara, kärhana-gurama we dükánlar ýapyk bolýar. Ilata öýünde bolmaklyk teklip edilýär. Köçede diňe polisiýa, lukmanlar we hasapçylar bolýar.

Türkmenistanyň çäklerinde ilat ýazuwy ilkinji gezek 1881-nji ýylyň başlarynda häzirki Ahal, Mary we Balkan welaýatynyň çäginde geçirilipdi. Häzirki Daşoguz we Lebap welaýatynyň çäkleri bolsa, Hywa hanlygynyň hem-de Buhara emirliginiň düzümindedi.

Türkmenistanda ilkinji umumy ilat ýazuwy 1897-nji ýylyň 28-nji fewralynda Russiýa imperiýasy tarapyndan geçirilipdi. Ilat ýazuwy bir günün dowamynda amala aşyrylyp, sowalnama 14 sany soragdan ybarat bolupdyr. Ýurdumyzda ilkinji aýratyn respublika hökmünde SSSR-iň düzüminde ilkinji umumy ilat ýazuwy 1926-njy ýylyň 17-nji dekabrynda şäher ýerlerinde 7 günün dowamynda, oba ýerlerinde 14 günün dowamynda 14 soragdan ybarat bolan sowalnamanyň kömegi bilen amala aşyrylypdyr. Ýazuwyň esasynda giňişleýin 56 tomdan ybarat maglumat ýygnaýpdyr.

Ilat ýazuwlary geçirilende 1939-njy ýylyň 17-nji ýanwarynda 16, 1959-njy ýylyň ýanwarynda 15 sorag, 1970-nji ýylyň ýanwarynda 18, 1979-njy ýylyň 17-nji ýanwarynda 16 sorag, 1989-njy ýylyň 12-nji ýanwarynda 25 sorag berlipdir.

Ýazylyan adamlara berilýän soraglaryň köplüğine **ýazuw maksatnamasy** diýilýär.

Maksatnamada goýup boljak soraglaryň sany örän köp, sebäbi bir adam beýlekilerden örän köp nyşanlar boýunça tapawutlanýar. Ýöne, ýazuw aňsat, arzan we çalt bolar ýaly iň esasy soraglara jogap almaly.

Ýazuwyň maksatnamasy 3 bölekden ybaratdyr:

- 1) salgysy (adres) bölegi;
- 2) maksatnamanyň özi;
- 3) ýazuwy ulanyp, berilýän goşmaça soraglar.

Salgysy böleginde welaýat, şäher, etrap, ilatly nokat (punkt), köçe, jaý we öý belgisi we maşgala başy hasaplanylýanyň ady, atasynyň ady we familiýasy görkezilýär.

Maksatnamanyň özüniň soraglaryny şu aşakdaky toparlara bölüp bolýar:

I topara ilatyň kategoriýasyny kesgitleýän soraglar girýär (hemişelik, wagtlaýynça ýaşaýan we wagtlaýyn ýok ilat);

II topara ýazylýan adamyň jynsyny, ýaşyny we maşgala ýagdaýyny kesgitleýän soraglar girýär;

III topara ilatyň milli düzümini kesgitleýän soraglar girýärler. Millet we dil. Köp ýurtda haýsy millete degişli diýip sorag ýok. ABŞ-da haýsy jynsa degişli diýip sorag bar (Aklar, garaýagyz, Latyn Amerikaly, Aziýalyklar);

IV topara ilatyň bilim derejesini kesgitleýän soraglar girýär;

V topara ilatyň sosial-ykdysady ýagdaýyny görkezýän soraglar girýär (ýaşayyş serişdeleriniň çeşmesi, işleýän ýeri, edýän işi, haýsy jemgyýetçilik toparyna degişli).

Ilat ýazuwy ilat baradaky maglumatlaryň ýeke-täk çeşmesi däldir. Käbir Ýewropa ýurtlarynda (Daniýa, Şwesiýa, Norwegiýa, Gollandiýa, Finlýandiýa, Fransiýa we ş.m.) ilatyň sany we düzümi barada maglumat almak üçin *ilat registri* diýilýän ulgam ulanylýar. Bu ulgama laýyklykda, ýurduň her bir ýaşajjysy üçin ýörite kartoçkalar ýöredilýär. Kartoçkalara ýaşajjynyň ady, familiýasy, jynsy, doglan wagty, doglan ýeri, ene-atalar barada maglumatlar we ş.m. ýazylýar. Ilat registr ulgamy ilat ýazuwyny geçirmegi ýeňilleşdirýär, ýöne onuň ornuny tutup bilmeýär.

Ýazuwyň hasaba almak pursady we möhleti dürli ýurtlarda biri-birinden tapawutlanýarlar. Bu tapawut aşakdakylardan gelip çykýar:

- 1) her ýurduň ýaşajjyş şertleriniň (ukladynyň) dürlüliginden;
- 2) her ýurduň ilatynyň hereketiniň minimal döwrüniň dürlüliginden;
- 3) her ýurduň statistikasynyň ösüş derejesiniň dürlüliginden.

Ýanwarda

Türkmenistan, Meksika

Fewralda

Monako we Ýemen, Saud Arabystany

Martda

Täze Zelandiýa we Birma

Aprelde	Beýik Britaniýa, Gwineýa – Bisau
Maýda	Awstriýa we Tunis
Iýunda	Kanada
Iýulda	Marokko, Ruando
Awgustda	Kenýa, Tanzaniýa
Sentýabrda	Maldiwi we Fidji
Oktýabrda	Yrak, Wýetnam
Noýabrda	Iordaniýa we Şwesiýa
Dekabrda	Finlýandiýa

Polşa, ABŞ, Hindistan, Pakistan, Ispaniýa, Portugaliýa, Finlýandiýa ýaly ýurtlarda ilat ýazuwy 10 ýyldan 1 sapa geçirilýär. Ýaponiýa, Türkiýe, Kanada, Şwesiýa, Daniýa ýaly ýurtlarda ýazuw 5 ýyldan 1 sapa geçirilýär.

Türkmenistanda ilat ýazuwlary 5-10 ýyldan bir sapa geçirilýär (1989-njy ýylda, 1995-nji ýylda).

Käbir döwletlerde millet baradaky sorag jynsyň ýa-da reňkiň baradaky sorag bilen çalşylýan bolsa, Angliýada haýsy döwletiň raýaty (poddanstwo) diýip soralýar. Türkiýede bolsa, türkleriň sany «Türkçe gürläňmi?» diýen sorag bilen kesgitlenilýär.

ABŞ-da ilat ýazuwynda ýyllyk girdejiniň möçberi soralýar. ABŞ-yn raýatlary salgyt tölemek üçin girdejiler barada deklarasiýa ýazyp salgyt edarasyna iberýärler. Ýalan maglumat üçin jenaýat jogapkärçiligine çekilýär. Norwegiýada, Awstraliýada we beýleki ýurtlarda maşgala girdejisi barada soragy hem berýärler.

2.3. ÝAZUWYŇ GURAMAÇYLYK MESELELERI WE GURALLARY

Ilat ýazuwyny geçirmek örän köp zähmeti talap edýär. Ýazuwy doly we dogry geçirmek üçin 2–3 ýyl öňünden Türkmenstat tarapyndan ýazuw maksatnamasy düzülýär. Soňra bu maksatnama statistikleriň maslahatynda ara alnyp maslahatlaşylýar we kabul edilýär.

Ýazuwa taýýarlyk görülýän wagty ýazuw geçiriljek ýerleriň sanawy düzülýär. Şol sanawyň esasynda ilatly nokatlar hasap bölümlerine instruktör bölümlerine we ýazuw bölümüne bölünýärler. Bir hasapçynyň ýazýan öýleriniň köplüğine hasap bölegi diýilýär. Bir hasapçy ortaça 400–500 adamy ýazýar. Instruktör bölegi 5–6 hasap böleginden yba-

ratdyr. Instruktoryň esasy wezipesi hasapçylaryň işini guramak we hasabyň dogrulygyny barlamakdyr. Ýazuw bölümi 4–5 sany instruktordan ybaratdyr. Oňa bölüm müdiri ýolbaşçylyk edýär.

Ýazuw geçirmäge, esasan, akyl zähmetiniň işgärleri gatnaşýarlar (mugallymlar, gullukçylar, talyplar we ş.m.).

Ýazuw geçirmezden önürti halk arasynda giňden düşündiriş işleri geçirilýär.

Ýazuw geçirmek üçin aşakdaky gurallar ulanylýar:

1) ýazuw listi, ol 2 görnüşde bolýar:

a) ilat barada;

b) ýaşayyş jaý gory barada.

2) jaýda ýaşayanlaryň sanawy;

3) ýazuw geçirmekligiň gollanmasy;

4) ýazuw geçenligi hakda güwänama;

5) hasapçynyň we instruktoryň ýazuw kitapçasy;

6) barlag blankalary (ýazuw wagty öýünde ýoklar üçin);

7) hasapçynyň, instruktoryň ýazuw gutarandan soňra doldurýan wedomosty;

8) galam, bozguç we trafaret.

Ýazuw listi ýazylyanlaryň jogaby bermäge (çaga, lal, syrkaw) mümkinçiligi bolmasa, olaryň ýerine olaryň garyndaşlary jogap berýärler. Ilat ýazuwynda maglumat ýygnamaklyk, esasan, aşakdaky 3 usul bilen alnyp barylýar:

1) ekspedisiýa usulynda ýörite bellenen hasapçy sorag berilýän adamdan sorap ýazuw kagyzyňy doldurýar. Biziň ýurdumyzda we ýurtlaryň köpüsinde ilat ýazuwy şu usul bilen geçirilýär. Bu usul gymmat, ýöne maglumatlar maksimal takyk bolýar;

2) öz-özüni bellik (registrasiýa) etmek usulynda sorag berilýän adamlar özbaşdak ýazuw kagyzlaryny doldurýarlar. Bellenen wagtda bolsa, hasapçylar. Bu usul ilatyň bilim we medeniýet derejesiniň ýokary bolmagyny talap edýär. Ýogsam ýalňyşlygyň ähtimallygy ýokary. Bu usul Günbatar Ýewropa, Awstraliýa, Täze- Zelandiýa ýaly ýurtlarda ulanylýar;

3) korrespondent usulynda sorag berilýän adamlara blankalar we olaryň doldurylyşy barada görkezmeler poçta arkaly iberilýär. Blankalar doldurylandan soňra ýene poçta bilen yzyna iberilýär.

2.4. ILATYŇ TEBIGY HEREKETINIŇ HASABYNYŇ GURALYŞY

Ilatyň tebigy hereketiniň hasaby Türkmenistanda döwlet edaralary tarapyndan ýöredilýär. Şäherlerde bu işi Raýat ýagdaýlarynyň namalary ýazylýan bölümünde (RÝNÝB), obalarda bolsa, oba geňeşinde alnyp barylýar.

Dogluş we ýogalyş hakyndaky maglumatlary ene-atalar, ýakyn garyndaşlar hem-de medisina edaralaryň wekilleri berýärler. Nika baglanyşygy ýa-da nika bozulmagy hakyndaky maglumatlary bolsa, şu waka gatnaşýanlar berýärler.

Türkmenistanyň kanunlaryna laýyklykda çaga dogsa, ony bellik (registrasiýa) etmek üçin bir aý möhlet berilýär. Eger, adam ýogalsa, ol hadysa üç günň dowamynda bellik (registrasiýa) edilmedir. Ýöne, adam zorluk görmegi netijesinde ýogalsa, ol wakany 24 sagadyň dowamynda resmileşdirmek hökmandyr. Ýogalyşy bellik etmek üçin lukmanyň ýogalyş baradaky şahadatnamasy ýa-da feldşeriň güwänamasy gerekdir. Şu resminamalary alyp bolmaýan ýagdaýynda adamyň ýogalanyny iki sany şaýat tassyklamalydyrlar.

Nikalaşmagyň arza berlen wagtyndan 1 aý geçenden soň bellik edilip bilner.

Eger ýetişmedik çagalary ýok bolsa (18 ýaşdan kiçi), är-aýalyň ikisiniň hem razylygy bar bolsa, nika bozulmasyny Raýat ýagdaýlarynyň namalary ýazylýan bölümleri (RÝNÝB) bellik edýärler. Başga ýagdaýlarda nika bozulmasy meselesi diňe kazyýetiň karary bilen çözülýär.

Ilatyň tebigy hereketi bellik edilýän wagty şol hadysalara gatnaşýan adamlar barada dürli maglumatlar ýazylyp alynýar.

Çaga dogulmagy bellik edilýän wagty, çaganyň özi hakynda şeýle hem, onuň ene-atasy hakyndaky maglumatlar alynýar.

Çaganyň özi hakynda familiýasy, ady, atasynyň adyndan başga şu aşakdaky maglumatlar alynýar: doglan wagty we ýeri, enesiniň näçenji çagasy we dogluşdaky çagalaryň sany. Çaganyň ene-atasy hakynda familiýasy, ady, atasynyň ady, doglan wagty we ýaşı, milleti, hemişelik ýaşayan ýeri, şol ýerde ýaşamagynyň dowamlylygy, işleýän ýeri we käri, bilim derejesi ýaly maglumatlar alynýar.

Çaganyň dünýä inenligi lukmanyň güwänamasy arkaly tassyklanmalydyr. Ýogalyşy bellik etmekligiň maksatnamasy şu aşakdaky soraglardan ybaratdyr: familiýasy, ady, atasynyň ady, milleti, jynsy, ýogalan wagty we ýeri, ýogalmagynyň sebäbi, doglan wagty we ýeri, hemişelik ýaşaýan ýeri, şol ýerde ýaşamagynyň dowamlylygy, işleýän ýeri we käri, maşgala ýagdaýy, bilim derejesi.

Nika baglanyşylmagy bellik (registrasiýa) edileninde är-aýal boljak adamlar barada şu aşakdaky maglumatlar alynýar: doglan wagty we ýaşı, doglan ýeri, milleti, işleýän ýeri we käri, bilim derejesi, nika baglanyşmazdan ozalky maşgala ýagdaýy, umumy çagalary hakynda maglumat, ýaşaýan ýeri, şol ýerde ýaşamagynyň dowamlylygy.

Nika bozulmagy bellik edilende, hem şu ýokardaky ýaly maglumatlar alynýar.

Bellenen möhletlerde raýat ýagdaýlarynyň namalary (wedomosty) etrap (şäher) statistiki bölümlerine berilýär. Maglumatlaryň her aýlyk jemini tapmak we olary işläp taýýarlamak işini welaýat statistika müdirlikleri alyp barýar.

Maglumatlary işläp taýýarlamagyň esasy maksady adamlaryň köplüğinde bolup geçýän demografik hadysalarynyň ýygylgyny öwrenmekden we olary deňeşdirmekden ybaratdyr.

2.5. ILATYŇ MIGRASION HEREKETINIŇ HASABYNYŇ GURALYŞY

Adamlaryň bir ilatly nokatdan (punktdan) başga bir ilatly nokada göçüp gitmegi baradaky maglumatlaryň çeşmesi bolup migrasiýanyň gündelik hasabynyň we ilat ýazuwларыnyň maglumatlary (materiallary) hyzmat edýärler.

Türkmenistanda migrasiýanyň gündelik hasaby şäher ýerlerinde içeri işler bölümleriniň pasport stollarynda ýöredilýär. Oba ýerlerinde bolsa, migrasiýanyň hasaby bilen oba geňeşiniň kätibi meşgul bolýar.

Ýokarda atlary agzalan edaralarda migrasiýanyň hasabyny ýöretmek üçin aşakdaky ilkinji resminamalar doldurylýar:

- 1) öý kitaby;
- 2) ýazuw (propiska) kartočkasy;
- 3) öý (kwartira) kartočkasy;

4) gelmekligiň statistiki hasabynyň talony;

5) gitmekligiň statistiki hasabynyň talony.

1) öý kitaplary hususy eýeçilikdäki jaýlary bolan raýatlaryň migrasiýasyny hasaba almak üçin ýöredilýär. Kitabyň ýazgylaryny öýüň eýesi ýerine ýetirýär. Öý kitaby üç bölümden ybaratdyr:

a) kitabyň ýöredýän we ýazuw geçirmäge jogapkär adamlar barada maglumatlar;

b) ýazuw kartoçkalary döwlet munisipal eýeçiligindäki jaýlarda ýa-da hususy jaýlarda ýaşayan raýatlaryň migrasiýasynyň hasabyny ýöretmek üçin ulanylýar. Kartoçkalar jaý ulanyş müdiriýetleriniň wekillerinde saklanylýar;

2) öý kitaplarynda we ýazuw kartoçkalarynda ýazylyan adamlar barada aşadaky maglumatlar bolýar:

familiýasy, ady, atasynyň ady, doglan ýeri, doglan wagty, maşgala ýagdaýy, haçan we nireden geldi, haýsy möhlete we näme üçin geldi, milleti we raýaty, işleýän ýeri we wezipesi, haçan we nirä gitdi, çagalary barada maglumatlar, harby gulluga gatnaşygy, ýazuwdan çykanlygy barada bellik;

3) öý (kwartira) kartoçkalarynda her bir maşgala barada maglumatlar ýazuw arkaly doldurylýar. Ýazuw kartoçkalary her bir aýratyn adam üçin, öý (kwartira) kartoçkalary bolsa, maşgala üçin doldurylýar;

4) gelmekligiň statistiki hasabynyň talony ilatly nokada (punkta) göçüp gelýän adam tarapyndan doldurylýar. Talonda ýokarda sanalyp geçilen maglumatlardan-da başga aşadakylyr bar:

1. Ýazuw salgysy; 2. Gelmekligiň maksady; 3. Bilim derejesi; 4. Ýanyň bilen gelen adamlaryň sanawy, 5. Öňki işlän ýeriň we wezipäň we ş.m.

5) gitmekligiň statistiki hasabynyň talony göçüp gidýän adam tarapyndan doldurylýar. Bu ýerde gelmekligiň talonyndaky ýaly maglumatlar ýazylýar. Tapawudy: 1. Nirä we näme üçin göçüp gidýär (iş, okuw we ş.m.). 2. Ýeke özümi ýa-da maşgalasy bilen we ş.m.

1989 we 1999-njy ýyllarda geçirilen ilat ýazuwynyň maksatnamasynda migrasiýa degişli aşadaky soraglar bar: 1) şu ilatly nokatda yzygiderli we kesilmesiz ýaşamagynyň dowamlylygy? 2) obalymy ýa-da şäherden göçüp geldi?

Oba ýerlerinde migrasiýanyň hasabyny oba geňeşlik kätibi ýöredýär. Munuň üçin, ol öý hojalyk kitabyny ýöredýär.

Ol ýerde göçüp gidýänler ýa-da göçüp gelýänler barada aşakdaky maglumatlar ýazylýar:

1. Jemgyýetçilik topary;
2. Maşgala başa gatnaşygy;
3. Jynsy;
4. Doglan wagty;
5. Milleti;
6. Bilimi;
7. Okaýan okuw jaýynyň görnüşi;
8. Nirä gidýär;
9. Näme üçin gidýär;
10. Nireden geldi;
11. Näme üçin geldi;
12. Pensionerler barada bellik;
13. Maýyplyk (inwalidlik);
14. Maşgala agzalary barada bellik.

III

ILAT SANYNYŇ WE DÜZÜMINIŇ STATISTIKASY

3.1. ILAT WE ILATYŇ SANY BARADA DÜŞÜNJE

Ilat sany- haýsy hem bolsa, bir sebitde, çäkke hasap arkaly kesgitlenen bolmaly.

Ilat barada maglumat ilat ýazuwlary arkaly registrleriň, maglumat binýadynyň we birnäçe ilat baradaky sanawlaryň kömegi bilen alynýar.

Ilat barada hasabatlaryň hemmesinde haýsy hem bolsa, bellibir döwür wagt aralygyny görkezýär.

Şeýlelikde, alynýan absolýut maglumatlarymyz momental görkeziji bolup, olaryň setirleri bolsa, sebitiň (regionyň) dinamiki setirleri bolýar.

Migrasiýanyň hem-de ilatyň häzirki tebigy hereketiniň kömegi bilen ýylyň ilat sanyny kesgitläp bolýar.

Ilaty ýerleşdirmek - bu obalara, şäherlere, sebitlere (regionlara), ýurtlara we materiklere ýaşajylary göçürmek.

3.2. ILAT SANYNYŇ ÖSÜŞI WE ONY HÄSIÝETLENDIRÝÄN GÖRKEZIJILER

Ilatyň absolýut sanyny kesgitlemek üçin otnositel görkezijiler ulanylýar, olar ilatyň azalýşyny, artyşyny hasaplaýarlar. Bu görkezijilere ilatyň ösüş we artyş depgini girýär.

Eger-de biz ösüş depgini kesgitlejek bolsak, onda ýylyň ahyryndaky ilatyň sanyny ýylyň başyndaky ilatyň sanyna bölmeli, eger-de bu san 1-den köp bolsa, onda ilat ösýär, eger-de 1-den az bolsa, onda kemelýär.

Ilatyň artyş depgini:

$$\frac{\text{Yylyn başy-yylyn ayagy}}{\text{yylyn başy}}.$$

Esasan hem, ilat sanynyň ösüşini häsiýetlendirýän esasy görkezijileriň biri ol hem göçüp gidýänler we göçüp gelýänler.

Ilatyň takyk sany ilat ýazuwlarynyň geçirilmegi netijesinde kesgitlenilýär. Ilat ýazuwlary geçirilmeýän ýyllarda ilatyň sanyny hasaplamak üçin, aşakdaky formuladan peýdalanylýar:

$$S_{k+1} = S_k + (N - M) + (G - \zeta);$$

S_k – K -njy ýylyň başy üçin ilatyň sany;

$N - K$ -njy ýylda doglan çagalaryň sany;

$M - K$ -njy ýylda ýogalan adamlaryň sany;

$G - K$ -njy ýylda göçüp gelen adamlaryň sany;

$\zeta - K$ -njy ýylda göçüp giden adamlaryň sany.

Ilatyň sany her kalendar döwrüň başy üçin kesgitlenýändigini sebäpli, ol pursatlaýyn görkezijidir. Ýöne, pursatlaýyn görkezijiler demografik we ykdysady oňnositel görkezijileri hasaplamakda ulanylmaga ýaramsyzdyr. Şonuň üçin, orta ululyklaryň kömegi bilen pursatlaýyn görkezijileri döwürleýin görkezijä öwürýärler. Eger-de ilatyň sany baradaky maglumatlar ýylyň başy we ahyry üçin belli bolsa, orta ululygy hasaplamak üçin ýönekeý orta arifmetik ululygyň formulasy ulanylýar:

$$S = \frac{S_b + S_a}{2},$$

bu ýerde S_b – ilatyň ýylyň başyndaky sany, S_a – ilatyň ýylyň ahyryndaky sany, S – ilatyň ortaça ýyllyk sany.

Ilatyň sany baradaky maglumatlar her aýyň başy üçin belli bolan

$$S = \frac{\frac{S_1}{2} + S_2 + S_3 + \dots + S_{n-1} + \frac{S_n}{2}}{n - 1}$$

ýagdaýynda görkezijini hasaplamak üçin, orta hronologik ululygyň formulasy ulanylýar.

Bu ýerde S_1, S_2, \dots, S_n – ilatnyň kalendar aýlaryň başyndaky sanlary, N – görkezijileriň sany.

Ilatnyň sanyny we düzümini derňemek üçin statistiki usullar giňden ulanylýar. Hususan-da, ilatnyň sanynyň wagtyň geçmegi bilen ösüşini öwrenmek üçin ösüş we artyş depgini, absolýút artyş ýaly görkezijiler hasaplanýlar. Sebitleriň Türkmenistanyň umumy ilatyndaky paýyny bilmek üçin, düzüm otnositel ululyklary ulanylýar. Şeýle hem derňewde toparlandyrmak we orta ululyklar usullary ulanylýar. Sebäbi, orta görkezijileri ulanmazdan, demografik hadysalaryň ýygylgyny häsiýetlendirýän görkezijileri hasaplamak mümkin däldir.

Türkmenistanda hemme ilatly nokatlar oba we şäher ýaly bölekler paýlanýar. Kesgitlenen ölçeglere (kriteriýalara) laýyklykda, Türkmenistanyň şäherleri aşakdaky dört kategoriýalara bölünýärler:

- 1) paýtagt Aşgabat;
- 2) etraba deňlenen şäherler;
- 3) etrap içindäki şäherler;
- 4) şäherçeler.

Şäherleriň haýsy kategoriýa degişlidigi hil we mukdar görkezijileriň esasynda kesgitlenilýär. Ilatynyň sany 30 müň adamdan köp bolup, köplenç, welaýat üçin ykdysady, medeni ýa-da dolandyrys (administratiw) merkez bolup hyzmat edýän ilatly nokatlara etraba deňlenen şäher diýilýär. Muňa mysal edip, Balkanabat, Baýramaly, Abadan, Köneürgenç, Mary, Türkmenabat, Türkmenbaşy, Hazar we ş.m. şäherleri görkezip bolar.

Ilatynyň sany 8 müňden köp bolan, çäginde senagat kärhanalary, gurluşyk we ulag guramalary, jemagat hojalygy, ýaşaýyş jaý gaznasy (fondy) geçirilmegi söwda we durmuş hyzmaty, kärhanalary, durmuş-medeni edaralary bar bolan, şeýle hem, köplenç halatda, etrap merkezi bolup hyzmat edýän ilatly nokatlara etrap içindäki şäher diýilýär. Mysal hökmünde, Gökdepe, Baharly, Kaka, Babadaýhan, Murgap, Garabekewül, Görogly we ş.m. şäherleri görkezip bolýar.

Ilatynyň sany 2 müň adamdan geçýän, çäginde senagat kärhanalary, ulag we gurluşyk guramalary, demirýol menzili ýerleşýän we bellibir abadançylyk derejesine ýeten ilatly nokatlara şäherçe diýilýär.

Jaýlary ýygjam gurlan bolup hemişelik ilatynyň sany 50 adamdan geçýän ilatly nokatlara oba diýilýär.

Ilatly nokatlaryň serhetleri olaryň haýsy kategoriýa degişlidigi belli edilen wagty kesgitlenilýär.

3.3. ILATYŇ ÝAŞY WE JYNSY BOÝUNÇA DÜZÜMI

Jyns aýratynlygy boýunça adamlar erkek we aýal-gyzlar ýaly iki topara bölünýärler. Ilatyň jyns düzümi, ýagny erkekleriň we aýal-gyzlarynyň sanlarynyň gatnaşygy demografik we durmuş-ykdysady prosesleriň täsiri netijesinde emele gelýär. Demografik täsirlere (faktorlara) doglanlaryň arasynda oglanlaryň we gyzlaryň sanlarynyň gatnaşygy, erkekleriniň we aýal-gyzlarynyň ýogalyş derejeleriniň tapawudy we migrasiýa ýaly hadysalar girýärler. Dogulýan bäbekleriň arasynda erkek göbeklileriň sany artykmaçlyk edýär. Ilatynyň umumy sany 1 million adamdan geçýän sebitlerde doglan her müň çaganyň 512-si oglandyr, 488-i bolsa, gyzlardyr. Şeýle gatnaşyk adamzat nesliniň biologiki aýratynlygyny häsiýetlendirýär. Netijede, çagalyk ýyllarynda oglanjyklaryň sany gyzjagazlaryňkydan köp bolýar. Hemme ýaş toparlarynda aýal-gyzlaryň ýogalyş derejeleri erkekleriňki bilen deňeşdireniňde pesdir. Munuň özi, ýaşaýşy ukyplylyk derejesi boýunça güýçlidigine şaýatlyk edýär. Şu hadysanyň täsir etmegi bilen 20–25 ýaşlarda jynslaryň sanlary deňleşýär, soňraky ýaşlarda bolsa, aýal-gyzlaryň sany artykmaçlyk edip başlaýar. Bu artykmaçlyk garrylyk ýaşlarynda has-da ulalýar (*1-nji tablisa*).

1-nji tablisa

Erkekleriň we aýal-gyzlaryň sany (ýylyň ahyryna)

Ýyl	Ilatyň sany, müň adam	Şol sanda		Ilatyň umumy sany %-de	
		Erkekler	Aýal-gyzlar	Erkekler	Aýal-gyzlar
1995	4587,4	2275,4	2312	49,6	50,4
1996	4710,4	2336,4	2374,0	49,6	50,4
1997	4846,8	2404,0	2442,8	49,6	50,4
1998	4993,5	2476,8	2516,7	49,6	50,4
1999	5200,0	2584,4	2615,6	49,7	50,3

Esasan, erkek adamlar gazanç üçin göçýärler. Şonuň üçin adamlaryň göçüp gidýän ýerlerinde erkek adamlaryň sany azalýar. Göçüp gelinýän ýerlerde bolsa, olaryň paýy artýar. Durmuş-ykdysady faktorlara öndüriji güýçleriň ýerleşşi, aýal-gyzlaryň jemgyýetdäki ýagdaýy we uruşlar ýaly prosesler girýärler.

Ilatyň jyns düzümini derňemek üçin absolýut we otnositel görkezijilerden peýdalanylýar. Erkekleriň we aýal-gyzlaryň umumy sany, aýal-gyzlaryň erkeklerden absolýut artykmaçlygy ýaly görkezijiler absolýut görkezijilerdir. Erkekleriň we aýallaryň umumy ilatdaky paýy her 1000 aýal-gyza düşýän erkekleriň sany ýaly görkezijiler bolsa, otnositel görkezijilerdir.

1999-njy ýylyň ahyrynda Türkmenistanyň umumy ilatynyň sany 5 mln 200 müň adama deň boldy. Erkekleriň sany 2584,4 müň adama, aýallaryňky bolsa, 2615,6 müň adama deň boldy. Erkekleriň umumy ilatdaky udel agramy 49,7%, aýallaryňky bolsa, 50,3%-e deň boldy.

Ilatyň ýaş düzümi gurluşyny (strukturasyny) öwrenmegiň ähmiýeti uludyr. Halkyň sarp edýän harytlarynyň öndürilişiniň, çagalar bagynyň, mekdepleriň, saglygy saklaýyş obýektlerini, gurluşygynyň maksatnamalaryny dogry düzmek üçin ilatyň ýaş boýunça paýlanyşy baradaky maglumatlar gerekdir. Ilatyň ýaş düzüminiň kemala gelmegine we üýtgemegine ilatyň tebigy hem migrasion hereketleri we uruşlary ýaly prosesler täsir edýärler. Mysal üçin, dogluşyň peselmegi, ilatda çagalaryň paýynyň azalmagyna uly adamlaryň, esasan hem, garrylaryň paýynyň artmagyna getirýär. Migrasiýa netijesinde, esasan, orta ýaşdaky adamlaryň sany üýtgeýär. Uruşda hem, köplenç, orta ýaşdaky erkek adamlar heläk bolýarlar (2-nji tablisa).

2-nji tablisa

Türkmenistanyň hemişelik ilatynyň ýaş düzümi, ýylyň ahyryna

Ahli ilat. Şol sanda yaşy	Jemi %-de				
	1995	1996	1997	1998	1999
1	2	3	4	5	6
		100	100	100	100
0—4	14,5	14,1	13,4	12,5	11,4
5—9	14,0	13,9	13,8	13,8	13,8

2-nji tablisanyň dowamy

1	2	3	4	5	6
10–14	11,8	12,0	12,3	12,7	12,9
15–19	10,2	10,1	10,3	10,4	10,6
20–24	9,1	9,2	9,2	9,2	9,2
25–29	8,2	8,2	8,3	8,2	8,3
30–34	7,6	7,6	7,4	7,4	7,3
35–39	6,6	6,7	6,9	6,9	7,0
40–44	4,6	4,8	5,0	5,3	5,5
45–49	3,2	3,4	3,6	3,7	3,9
50–54	1,9	1,8	1,9	2,1	2,4
55–59	2,6	2,5	2,3	2,0	1,8
60–64	1,9	1,9	1,9	2,0	2,0
65–69	1,8	1,7	1,6	1,6	1,6
70 we uly	2,0	2,1	2,1	2,2	2,3

Adamlaryň tebigy ösüşine baglylykda bütün ilaty aşakdaky ýaş toparlaryna paýlamak mümkindir:

- 0 – 1 bäbekler;
- 1 – 6 mekdebe çenli ýaşly çagalar;
- 6 – 18 mekdep ýaşly çagalar;
- 16 – 24 ýaşlyk;
- 25 – 44 ýetişenler;
- 45 – 59 doly ýetişenler;
- 60 – 69 ýaşulular;
- 70 – 79 irki garrylyk;
- 80 – 89 giçki garrylyk;
- 90 we ýokary has garrylar.

Durmuş we ykdysady nukdaýnazardan bütün ilaty aşakdaky üç topara paýlamak maksada laýykdyr:

- 0 – 14 çagalar;
- 15 – 49 ene-atalar;
- 50 we ýokary garrylar.

Ilaty şeýle nesil toparlaryna paýlamak usulyýeti şwed demografy Zundberg tarapyndan hödürlendi. Ol ilat ösüşiniň ählumumy

kanuny hökmünde ene-atalaryň paýynyň 50%-e deňdigini nygtaýar. Çagalaryň we garrylaryň umumy ilatdaky paýlarynyň gatnaşyklaryna laýyklykda, ilatyň ýaş düzüminiň üç görnüşe bölünýändigini görkezdi (3-nji tablisa).

3-nji tablisa

Zundbergiň taglymaty boýunça ilatyň ýaş düzüminiň görnüşleri (%-de)

Yaş toparlary	Ilatyn ýaş düzümi		
	Progressiw	Stasionar	Regressiw
0–14	40	27	20
15–49	50	50	50
50 we yokary	10	23	30
Jemi:	100	100	100

Türkmenistanyň ilatynyň ýaş düzümi progressiw häsiýete eýedir. Sebäbi, çagalaryň umumy ilatdaky paýy garrylaryňkydan 3,5–4 esse köpdür. Munuň özi, ilatyň geljekde ýokary depginler bilen ösmegi üçin oňyn potensialdyr.

3.4. ILATYŇ GARRAMASY WE ONY HÄSIÝETLENDIRÝÄN GÖRKEZIJILER

Dünýäniň ösen döwletlerinde ilatyň garramagy diýip atlandyrylýan durmuşy kynçylyga duçar boldular. Ilatyň garramagy diýip, onuň düzüminde garry adamlaryň paýynyň artmak hadysasyna (prosesine) aýdylýar. Bu prosesi häsiýetlendirmek üçin garramak koeffisiýenti hasaplanylýar:

$$K_g = \frac{S_{60 \text{ we } \text{yokary}}}{S} * 100 ,$$

bu ýerde $S_{60 \text{ we } \text{yokary}}$ – 60 ýaşdan geçen adamlaryň sany, S – ilatyň umumy sany.

Ilatyň garramagyna, esasan, dogluş derejesiniň peselmegi täsir edýär. Dogluşyň peselmegi ýaş adamlarynyň sanynyň azalmagyna getirýär we şonuň netijesinde uly we garry adamlaryň paýy artýar. Käbir çäklerde ilatyň garramagyna ýogalyş derejesiniň üýtgemegi we migrasiýa ýaly prosesler täsir edýärler.

Ilatyň garramagy, jemgyýetiň ösüşinde birnäçe kynçylyklary ýüze çykarýar. Garry adamlaryň oňnositel sanynyň köpelmegi durmuş üpjünçiligi we saglygy goraýyş ulgamlarynyň işinde dartgynlylyk döredýär. Häzirki wagtda Türkmenistanda ilatyň garramak kynçylygy howp salmaýar. 60 we ondan ýokary ýaşdaky adamlaryň umumy ilatdaky paýy 10%-e hem ýetmeýär. Deňeşdirme üçin Ýewropa ýurtlarynda bu görkezijiniň 20–25%-e ýetýändigini belläp geçmek ýerlikli bolar (2004-nji ý. magl.).

IV

ILATYŇ TEBIGY HEREKETINIŇ STATISTIKASY

4.1. ILATYŇ TEBIGY HEREKETI BARADA DÜŞÜNJE

Ilatyň sanynyň üýtgemegine täsir edýän demografik proseslere ilatyň tebigy hereketi diýilýär. Olara çagalaryň dogulmagy, adamlaryň ýogalmagy, şeýle hem nikalaşma we nika bozulmagy ýaly prosesler girýärler. Nika baglanyşylmagy ýa-da bozulmagy ilatyň sanynyň üýtgemegine göni däl-de, beýleki prosesleriň, dogluşyň we ýogalyşyň üsti bilen täsir edýärler. Meselem, baglanyşylýan nikalaryň sany adaty de-rejesinden köpelse, bellibir wagtdan soň dogýan çagalaryň sany hem artýar.

Ilatyň tebigy hereketi hakyndaky maglumatlaryň möhüm ähmiýeti bardyr. Olar döwleti dolandyrmakda we ylmy-barlag işlerinde giňden ulanylýar. Şol maglumatlara esaslanyp, ilat ýazuwy geçirilmeýän ýyllar ilatyň sany we düzümi kesgitlenilýär. Mundan başga-da, olar ilatyň gel-jek döwürdäki sanyny we düzümini çaklamak üçin gerekdir.

Ilatyň tebigy hereketini derňemek üçin absolýut we otnositel görkezijiler ulanylýar. Doglanlaryň, ýogalanlaryň sany, baglaşylan nikalaryň sany, bozulan nikalaryň, şeýle hem ilatyň tebigy artyş sany ýaly görkezijiler absolýut görkezijilerdir. Görkezijiler kalendar ýyl üçin kesgitlenýär. Absolýut görkezijiler ilatyň tebigy hereketiniň umumy göwrümini häsiýetlendirýär, ýöne olar dürli şertlerde bolup geçýän demografik prosesleri deňeşdirmek üçin, ulanmaga düýbünden ýaramsyzdyr. Şonuň üçin deňeşdirme analizinde otnositel görkezijiler ulanylýar. Otnositel görkezijilerde 1000 adamdan ybarat bolan ilatda bolup geçýän demografik prosesleriň sany görkezilýär. Görkezijiler, adatça, kalendar ýyl üçin hasaplanylýar. Olaryň ölçeg birligine **promille** diýilýär.

4.2. DOGLUŞYŇ UMUMY KOEFFISIÝENTI WE ONUŇ BAHALAÝYŞ ŞKALASY

Dogluşyň umumy koeffisiýenti:

$$n = \frac{N}{S} \cdot 1000,$$

bu ýerde n - dogluşyň umumy koeffisiýenti, N – bir ýylda doglan çagalaryň sany, S – ilatyň ortaça ýyllyk sany.

Bu görkeziji ýylyň dowamynda her 1000 adam näçe çaga dogulýandygyny häsiýetlendirýär. 1997-nji ýylda Türkmenistanda umumy dogluş koeffisiýenti 22,3%-e deň boldy.

Dogluşyň umumy koeffisiýenti gödek we ýüzleý görkezijilerdir. Sebäbi bu görkeziji hasaplananda, doglan çagalaryň sany çaga öndürmäge ukyply ilatyň sany bilen deňeşdirilýär. Bütün ilatyň düzümine bolsa, reproduktiw ýaşly ilat bilen bir hatarda 15 ýaşdan kiçi çagalar we garrylar girýärler. Reproduktyw ýaş diýip, statistikada 15-den 49 ýaş çenli bolan aralyga düşünilýär.

Ilatyň jyns düzüminiň täsirini doly, ýaş düzüminiň täsirini bolsa, bellibir derejede aýyrmak üçin, dogluşyň ýörite koeffisiýenti hasaplanýlar.

Dogluşyň ýörite koeffisiýenti (F) aşakdaky ýaly hasaplanýlar:

$$F = \frac{N}{S_{15-49}^{\text{aýal-gyz}}} \cdot 1000,$$

bu ýerde $S_{15-49}^{\text{aýal-gyz}}$ – reproduktiw ýaşdaky aýal – gyzlaryň ortaça ýyllyk sany.

Umumy koeffisiýent bilen deňeşdirmekde dogluşyň ýörite koeffisiýenti dogluş derejesini has takygrak häsiýetlendirýär. Sebäbi görkeziji hasaplananda, dogmanlaryň sany bütün ilatyň sany bilen däl-de, reproduktiw ýaşdaky aýal-gyzlaryň sany bilen deňeşdirilýär.

Dogluşyň umumy we ýörite koeffisiýentiniň özara baglanyşygy bardyr. Ol baglanyşygy aşakdaky formula arkaly aňladyp bolar:

$$n = F \cdot d_{15-49}^{\text{aýal-gyz}},$$

bu ýerde $d_{15-49}^{\text{aýal-gyz}}$ – reproduktiw ýaşdaky aýal–gyzlaryň umumy ilatdaky paýy.

Dogluş derejesine has takyk baha bermek üçin ilatyň ýaş, jyns we gaýry düzüm bölekleriniň (strukturalarynyň) täsirini aradan aýyrmak üçin dogluşyň hususy görkezijileri hasaplanylýar. Dogluşyň hususy görkezijileri dogluşyň intensiwligini bütün ilat üçin däl-de, onuň aýry – aýry toparlary üçin häsiýetlendirýär.

Ýaş boýunça dogluş koeffisiýenti:

$$f_x = \frac{N_x}{S_x^{\text{aýal-gyz}}} \cdot 1000,$$

bu ýerde f_x – x ýaş toparyndaky aýal–gyzlar üçin dogluş koeffisiýenti,

N_x – x ýaş toparyndaky aýallaryň bir ýylda doglan çagalarynyň sany, $S_x^{\text{aýal-gyz}}$ – x ýaş toparyndaky aýal–gyzlaryň ortaça ýyllyk sany.

Dogluşyň ýörite we hususy koeffisiýentiniň arabaglanyşygy bardyr. Ol arabaglanyşygy aşadaky formula arkaly aňladylýar:

$$F = \frac{\sum f_x S_x^{\text{aýal-gyz}}}{\sum S_x^{\text{aýal-gyz}}} \cdot 1000.$$

Ýaş boýunça dogluş koeffisiýentleri 5 ýyllyk ýaş interwallaryň, ýagny aýal–gyzlaryň 15–19, 20–24, 25–29, 30–34, 35–39, 40–44, 45–49 ýaly ýaş toparlar üçin hasaplanylýar. Her toparda bolup geçýän üýtgeşmeleri derňemek üçin amatly hem bolsalar, bu görkezijiler dogluşyň üýtgeýşini birmeňzeş häsiýetlendirip bilmeýärler. Dogluşyň bu hususy görkezijileri jemi dogluş koeffisiýenti, tebigy ösüşiň brutto we netto koeffisiýentleri ýaly görkezijiler hasaplananda ulanylýar. Dogulýanlaryň we ýogalýanlaryň sanlarynyň tapawudy ilatyň tebigy artyşyny emele getirýär. Tebigy artyş koeffisiýenti:

$$K_{T.A.} = \frac{N - M}{S} \cdot 1000 \text{ ya-da } K_{T.A.} = n - m.$$

4.3. ÝOGALYŞYŇ UMUMY KOEFFISIÝENTI WE ONUŇ MAZMUNY

Ýogalyşyň umumy koeffisiýenti:

$$m = \frac{M}{S} \cdot 1000,$$

bu ýerde m – ýogalyşyň umumy koeffisiýenti, M – bir ýylda ýogalan adamlaryň sany.

Ýogalyşy statistiki öwrenmeklik onuň umumy koeffisiýentini derňemekden başlanýar. Bu görkeziji ýogalyş derejesini bir san bilen häsiýetlendirýär. Şonuň üçin, hasaplanmasy ýönekeý bolanlygy üçin görkeziji dünýäniň dürli sebitlerini ýogalyş derejesi boýunça deňeşdirmek üçin giňden ulanylýar, ýogalyşyň umumy koeffisiýentiniň dinamikasy ýogalyş derejesiniň üýtgeýşini takyk häsiýetlendirip bilmeýär. Sebäbi, dürli ýaşdaky adamlaryň ýogalyş derejeleri hem dürli-dürlüdür. Ýogalyşy çuňňur öwrenmek üçin hususy görkezijiler hasaplanylýar. Olaryň içinde iň ähmiýetlisi we köp ulanylýany kiçi çagalaryň ýogalyşyny häsiýetlendirýän görkezijisidir. Bäbek ýogalyş koeffisiýenti jemgyýetiň ösüşini häsiýetlendirýän möhüm görkezijidir. Käbir alymlar bu görkezijini jemgyýetiň ykdysady-durmuş we medeni ösüşine häsiýetnama berýän umumylaşdyrylan görkeziji diýip hasaplaýarlar. Ýogalyşyň umumy derejesine täsir edýän esasy faktorlar ilatyň ýaş düzümidir. Eger, ilatyň düzüminde garry adamlaryň sany köpelse, onda ölýän adamlaryň sany hem artar. Dürli ýaşdaky adamlaryň ýogalyş derejeleriniň dürlüdigini görkezmek üçin ýaş boýunça ýogalyş koeffisiýentleri (m_x) ulanylýar:

$$m_x = \frac{M_x}{S_x} \cdot 1000,$$

bu ýerde M_x – ýylyň dowamynda x ýaşdan $x+1$ ýaşa çenli ýogalan adamlaryň sany, m_x – x ýaşdaky adamlar üçin ýogalyş koeffisiýenti.

Adamlar dürli sebäplere görä ölýärler. Adamlaryň ýogalmagyna täsir edýän hemme sebäpler iki topara bölünýärler:

- 1) endogen sebäpler;
- 2) ekzogen sebäpler.

Adam organizminiň ösmegi, garramagy netijesinde döreyän kesellere endogen sebäpler diýilýär. Endogen sebäplere görä, esasan, garry adamlar ölýärler.

Ýürek gan damar, dogabitdi we nesil yzarlaýjy keseller ýogalyşyň endogen sebäpleridir. Daşky gurşawyň täsir etmegi netijesinde döreyän kesellere ekzogen sebäpler diýilýär. Bu sebäplere görä, adam islendik ýaşda ýogalyp biler. Betbagtçylykly prosesler, şikeslenmek we zäherlenmek, şeýle hem ýokanç, dem alyş we iýmit siňdiriş organlarynyň keselleri ýogalyşyň ekzogen sebäpleridir.

Türkmenistanda häzirki wagtda hemme ýogalyňlaryň 30–40%-i ekzogen sebäplere görä ölýärler. Munuň özi, saglygy goraýyş hyzmatyny gowulandyrmak, ýaşaýyşyň durmuş-ykdysady şertlerini kämilleşdirmek.

4.4. BÄBEK ÝOGALYŞ KOEFFISIÝENTI WE HASAPLAMAGYŇ USULLARY

Olaryň içinde iň ähmiýetlisi we köp ulanylýany kiçi çagalaryň ýogalyşyny häsiýetlendirýän görkezijisidir. Çagalaryň bir ýaşy dolmanka ölmegine, bäbek ýogalyşy diýilýär. Nemes demografy we matematigi Ýohannes Ratsyň (1854–1930) usuly boýunça bäbek ýogalyş koeffisiýenti 1920-nji ýylda aşakdaky formula arkaly hasaplanyp başlanýar:

$$m_g = \frac{M_0^I}{\frac{2}{3}N_1 + \frac{1}{3}N_0} \cdot 1000,$$

bu ýerde m_g – bäbek ýogalyş koeffisiýenti, M_0^I – ýylyň dowamynda bir ýaşyna ýetmän ýogalan çagalaryň sany, N_1 – hasabat ýylynda doglan çagalaryň sany, N_0 – hasabat ýylyň önüsyndaky doglan çagalaryň sany.

1996-njy ýylda Türkmenistanda bäbek ýogalyş koeffisiýentiniň derejesi 39,6%-e deň boldy.

Bäbek ýogalyş koeffisiýenti jemgyýetiň ösüşini häsiýetlendirýän möhüm görkezijidir. Käbir alymlar bu görkezijini jemgyýetiň ykdysady-durmuş we medeni ösüşine häsiýetnama berýän umumylaşdyrylan görkeziji diýip, hasaplaýarlar (4-nji tablisa).

4-nji tablisa

Babek yogalyşynyn koeffisiýentiniň derejesi	Babek yogalyşynyn hasiýetnamasy
10-a çenli	Pes
10–19	Ortalyk
20–29	Yokary
30 we ondan yokary	Oran yokary

Bäbek ýogalyşy çagalaryň 1 ýaşy aralygyndaky ýogalmasy diýip düşünilýär (0–12 aý aralygy).

Şonuň üçin olar birnäçe döwre bölünýärler.

1. Perinatal döwri – ol çaganyň enesiniň içindäki 28 hepdeden başlap doglan 7 gününü öz içine alýar.

Ol şeýle hasaplanýar:

Perinatal

$$\text{ýogalma} = \frac{\text{jansyz doglanlar} + \text{doglup 7 günün içinde ýogalanlar}}{\text{hemme doglanlar (jansyz we diri)}} * 1000,$$

koeffisiýenti.

2. Neonatal döwri – doglan gününden başlap, **28 gün** aralygy

$$\text{koeffisiýenti} = \frac{\text{doglup 27 günden soň ýogalan bäbekler}}{\text{diri doglan babekler}} * 1000.$$

3. Postneonatal döwür – 28 günden 1 ýaşa çenli döwür:

$$\text{koeffisiýenti} = \frac{\text{doglup 28 günden son yogalan babekler}}{\text{umumy doglanlar-doglup 27 gun aralygynda yogalanlar}} * 1000.$$

4.5. NIKALAŞMA WE AÝRYLYŞMA, OLARY HÄSIÝETLENDIRÝÄN GÖRKEZIJILER

Nika bu jemgyýet tarapyndan kesgitlenen erkek bilen aýalyň arasyndaky sosial hem-de hukuk gatnaşyklary.

Nikalaşma adamzat ýaşawyş durmuşynda är bilen aýalyň döremegine aýdylýar.

BMG-niň Baş Assambleýasy 1962-nji ýylda bu barada ýörite Konwensiýa kabul etdi, ýagny minimal nikalaşma ýaşy barada her bir döwlet döreýiş taryhyna esasanyp, bu ýaşy kesgitläp bilýär. Russiýada bu ýaş 18.

Nikalaşma ýagdaý – bellibir döwür içinde demografiki seljermesini geçirmek üçin ilatyň gurluş häsiýetnamasy.

Nikalaşmasyzlygyň ahyrky derejesi erkekleriň we aýallaryň hiç wagt nikada durmadyklary 50 ýaşa çenli onuň pes derejesi 5%, orta 5 – 9%-den hem ýokary 10% we ondan ýokary.

Aýry-aýry döwletlerde nikalaşmanyň çäkleri.

Nikalaşma koeffisiýenti:

$$K_N = \frac{N}{S} \cdot 1000,$$

bu ýerde H – ýylyň dowamynda bellige alnan nikalaryň sany.

Aýrylyşma koeffisiýenti:

$$K_A = \frac{BN}{S} \cdot 1000,$$

bu ýerde BH – ýylyň dowamynda bozulýan nikalaryň sany, S – ilatyň ortaça ýyllyk sany.

Nikalaşmany häsiýetlendirýän görkezijiler:

– nikalaşmanyň ortaça ýaşy – ol ilat ýazuwlarynyň kömegi bilen ýa-da bar bolan häzirki döwürdäki hasabatnyň kömegi bilen hasaplanýlar;

– orta arifmetiki ýaş ol:

$$X = \frac{\sum (x + 5)}{\sum B_x},$$

bu ýerde x – nikalaşan ýaşı, B_x – x ýaşdaky nikalaşanlaryň sany.

– orta mediana ýaşı bu görkeziji 100000 nika sany arkaly häsiýetlendirilýär;

– orta moda ýaşı, ýagny bu nikalaşma netijesinde haýsy ýaşda köp bolup geçipdir (5-nji tablisa).

5-nji tablisa

**Aýry-aýry ýurtlar boýunça dogluşyň
jemlenen koeffisiýenti**

Ýurtlar	Ýyl	Koeffisiýent
1	2	3
Russiýa Federasiýasy	2001	1,25
Belarus	2001	1,27
Ukraina	2000	1,10
Türkmenistan	1991	4,09
Täjigistan	1995	3,70
Angliýa	1999	1,68
Germaniýa	1999	1,36
Italiýa	1999	1,19
Fransiýa	2001	1,87
ABŞ	1995	2,02
Ýaponiýa	1997	1,39
Hindistan	1997	3,30
Hytaý	1997	1,80
Pakistan	2000	5,03
Yrak	2000	5,25
Saud Arabystany	2000	5,80
Ruanda	1995	8,50

**Aýry-aýry ýurtlar boýunça nika ýaşy, ýyl
(aýallar we erkekler, BMG-niň maglumatlary)**

1	2	3
Ýewropa		
Wengriýa	16	18
Polşa	16	18
Angliýa	16	16
Fransiýa	15	18
Aziýa		
Ýaponiýa	16	18
Hytaý	20	22 (Ýeriň ýüzünde iň ýokary)
Hindistan	18	21
Amerika		
ABŞ	16–21	16–21
Kanada	12–16	14–16
Argentina	21–21	21–21
Çili	12 – 14	12 – 14
Afrika		
Müsür	16	18
Keniýa	21	21
Awstraliýa	16	18
Russiýa	18	18 (16 ýaşa hem rugsat berilýär)

5.1. MIGRASIÝA BARADA DÜŞÜNJELER

Migrasiýa (latyn, migratio-üýtgemek, göçmek) manysyny aňladyp adamlaryň ýaşayan ýerini üýtgetmegi bilen bolan hereketine aýdylýar.

Migrant (latyn, migrans-göçýän) haýsy hem bolsa, çägiň aragäminiň serhedinden hemişelik ýaşamak üçin geçen şahsa aýdylýar.

Migrasiýa aşakdaky sebäplere görä ýüze çykýar:

1. Durmuş-ykdysady sebäpler;
2. Syýasy sebäpler;
3. Harby sebäpler;
4. Tebigy sebäpler.

Adamlar, esasan, durmuş-ykdysady sebäplere görä ýaşayan ýerlerini üýtgedýärler. Amatly iş gözläp, boş ulanylmaýan oba hojalyk ýerlerini gözläp geçmek we ş.m. migrasiýanyň durmuş-ykdysady sebäpleridir. Adamzat siwilizasiýasynyň ösmeginde migrasiýa uly orun tutýar. Osman imperiýasy, ABŞ ýaly ägirt imperiýalar migrantlar tarapyndan döredilendir.

Migrasiýa gadymy döwürlerden bari şäherleriň, ýaşayyş ýerleriň, ekerançylygyň, maldarçylygyň döremegine getirdi. Şeýle-de, migrasiýa epidemiýalaryň we uruşlaryň täsiri uludyr. Urşuň netijesinde ilatyň sanynyň azalmagy demografiki üýtgeşikliklere getirýär, ýagny ýaş-jyns düzümine, dogluşyň peselmegine, nikalaşmanyň azalmagyna, ýogalmanyň we kesellemegiň artmagyna getirýär. Migrasiýada şeýle-de, ykdysady sebäpler esasy orna eýedir.

Migrantlaryň uly möçberi Ýewropadan Amerika, Awstraliýa hem-de käbir Afrika döwletlerine, 1990-njy ýyllaryň başynda bolsa, ösüş depgini pes döwletlerden senagat (industriýa) taýdan ösen döwletlere göçüp başladylar we olar «Daşary işçi güýjüniň zähmet migrantlary» adyna eýe boldular.

Köp döwletleriň taryhynda olaryň ösüşi ýokary içerki migrasiýa bilen häsiýetlendirilýär. Muňa Russiýa mysal bolup biler. XVI asyryň aýaklaryna Russiýanyň çäGINE, Kazanyň, Astrahanyň, Sibir hanlygynyň we Başgyrlaryň ýerleri girýär. Şol döwürde milletiň sany 9 mln adama ýetýär. Şeýle-de, ilatyň göçüp gelmegine wajyp bolan sebäp ilat XVII-XVIII asyrlarda Kawkaza, Sibire Günbatara süýşüp ugraýarlar. Şol wagt Sibiriň ilaty 10 mln adama ýetýär.

XX asyryň aýaklarynda syýasy hem-de sosial-ykdsady üýtgeşiklikleriň öňki SSSR-iň dargamagy bilen, 1995-nji ýyla çenli immigranlaryň boş günleriniň sany artyp, soňky döwürde tersine emigranlar köpelip ugraýar. Muňa mysal edip, 1994-nji ýylda GDA we Baltikadan 1146 müň adam gelip, 2000-nji ýylda bolsa, 350 müň adam şeýle-de, 2001-nji ýylda 196 müň adam gelýär.

5.2. MIGRASIÝANYŇ GÖRNÜŞLERI

Ilatyň akymynyň ugry boýunça migrasiýa içerki we daşarky ýaly görnüşlere bölünýär.

Ýurduň içinde adamlaryň bir ilatly nokatdan, başga bir ilatly noka-da göçüp gitmekligine içerki migrasiýa diýilýär.

Adamlaryň bir ýurtdan başga bir ýurda göçmeklerine bolsa, daşarky migrasiýa diýilýär.

Emigrant diýip, başga bir ýurda hemişelik ýa-da wagtlaýyn göçüp gidenlere aýdylýar.

Imigrant diýip, başga bir ýurtdan wagtlaýyn ýa-da hemişelik ýasamak üçin göçüp gelen adamlara aýdylýar.

Wagtynyň häsiýeti boýunça migrasiýa hemişelik, epiziodik, möwsümleýin we maýatnik görnüşlere bölünýär.

Hemişelik (gaýdyp gelmesiz)-bu, gutarnykly gaýdyp gelmesiz migrasiýa (obadan şähre).

Epiziodik-işjeň, syýahatçylyk we beýleki wagtlaýyn häsiýetli sa-parlar.

Möwsümleýin-her ýyldaky ykdysady işjeň ilatyň möwsümleýin, ýöne yzyna hemişelik ýaşayan ýerine gaýdyp gelmek şerti bilen adamlaryň göçüş migrasiýasy (oba hojalyk etraplara ýygym ekiş döwürleri).

Maýatnik migrasiýa-adamlaryň bir ýerde ýaşap başga bir ýerde bolsa, işlemegi (Şäher eteginden, obada, kiçiräk şäherlerden uly senagat söwda şäherlerine).

Adamlaryň syýasy goraýyşlary üçin, dini ynanjy üçin we jynsy üçin gysylyp, göçmeklerine syýasy sebäplere görä göçmeklik diýilýär.

Harby sebäplere görä, goşun ewakuasiýa, ilat bolsa, deportasiýa, ýagny bosgunlyga duçar bolýar.

Adamlaryň tebigy şertleriň, klimatynyň üýtgemegi netijesinde göçmekligine tebigy sebäplere görä göçmeklik diýilýär.

Migrasiýanyň möçberine, ugruna hem-de çalasyňlygyna obýektiw we subýektiw faktorlar täsir edýär.

Obýektiw sebäplere: Ýeriň geografiki ýerleşşi, çägiň özleşdiriş derejesi, ýaş-jyns we etniki ilatyň düzümi, syýasy ýagdaý, zähmet haky we beýleki ýeňillikler. Bu sebäpleriň içinde ähmiýetlisi sosial-ykdysady ýagdaý ýaşayyş derejesi hem-de zähmet ýerleri bilen üpjünçilik.

Subýektiw sebäpler: şu ýokarda agzalan obýektiw sebäpleriň içinden adamlaryň bir çäkde ýaşap şol bir şertlerde ýaşayyş ýagdaýlary bolan ýagdaýynda özleriçe netije çykaryp, özüniň migrasion meselesini çözüär. Şeýle-de, migrasiýanyň yzygiderliligine birnäçe başga-da faktorlar sebäp bolup biler, olara sosial infrastrukturanyň ösüşi, saglygy goraýyş, medeniýet, bilim, hyzmat sferasy, iş usuly häsiýeti we professional-hünär boýunça ýokarky başgançaklaryň şertleri.

Ýene-de, bir esasy ünsden düşürilmesiz meseleleriň biri ol hem, haçanda migrasiýanyň kömegi bilen öz çägiň ýagdaýyny şol ýerde ýaşayan ilatyň mümkinçiliklerini kemsitmeli däl.

Şonuň üçin, döwlet migrasiýany jemgyýetiň ösüş maksadyna garşy hereketlere höweslendirmeli däl.

5.3. MIGRASIÝANY ÖWRENMEGIŇ USULLARY

Migrasiýany öwrenmegiň 2 sany usuly bar :

– statistika we sosialogik.

Statistik usul migrantlaryň gelen ýerini hem-de gaýdan ýerini bellige almak.

Statistiki usulyň kömegi bilen migrantlaryň düzümi, gelenleriň we gidenleriň sany şeýle hem, olaryň takyk migrasion ugurlary kesgitlenilýär.

Statistiki usulyň kömegi bilen migrasiýanyň oba ýerlerinden şäherlere içerki we daşarky migrasiýa, bellibir çäkke adamlaryň ýaşayyş dowamlylygy kesgitlenilýär.

Şeýle-de, statistiki usulyň kömegi bilen gelenleriň koeffisiýentini, ýagny çägi ortaça gelenler we çäkden ortaça çykyp gidenler, ýagny çykyp gidenleriň koeffisiýenti 1000 adam hasabynda kesgitlenilýär.

Gidenler bilen gelenleriň haýsy hem bolsa, bir döwür içinde ara tapawudyna «+» ýa-da «-» arassa migrasiýa, netto- migrasiýa ýa-da saldo migrasiýa diýilýär.

Gelenleriň koeffisiýentinden gidenleriň koeffisiýentini, aýyrsaň koeffisiýent saldo migrasiýa ýa-da arassa migrasiýa koeffisiýenti tapylýar.

Şeýle-de, daşarky migrasiýanyň saldosity we içerki migrasiýanyň saldosity položitel, otrisatel we nol saldolar bar;

– sosialogik usul bu migrasiýanyň hereketiniň mehanizmini ýüze çykarmak üçin ulanylýar. Bulara gözegçilik maglumat ýygnamak hem-de bularyň hemmesi wagtlaýyn häsiýete eýe bolýar. Şonuň üçin, migrasiýanyň dinamikasyny onuň wajyp meselelerini ýüze çykarmak üçin gaýtadan bu meseleler öwrenmeli bolýar.

5.4. MIGRASIÝANY HÄSIÝETLENDIRÝÄN ABSOLÝUT WE OTNOSITEL GÖRKEZIJILER

Umuman, migrasiýa jemgyýeti ösdürmäge kömek edýär. Ol önüriji güýçleriň territoriýa boýunça paýlanyşyny kämilleşdirýär. Täze ýerleri özleşdirmäge, önümçilikleri giňeltmäge mümkinçilik berýär. Adamlaryň maddy hal-ýagdaýyny ýokarlandyrýar.

Migrasiýany häsiýetlendirmek üçin, absolýut we otnositel görkezijiniň ulgamy ulanylýar.

Absolýut görkezijiler:

1. Göçüp gelenleriň sany;
2. Göçüp gidenleriň sany;
3. Migrasiýanyň saldosy.

Otnositel görkezijiler:

1 gelmeklik koeffisiýenti: (KG)

$$KG = \frac{GG}{S} * 1000,$$

bu ýerde GG -ýylyň dowamynda ýurda göçüp gelen adamlaryň sany, S -ilatyň ortaça ýyllyk sany.

2) gitmeklik koeffisiýenti: ($KÇ$)

$$KÇ = \frac{GÇ}{S} * 1000.$$

3) migrasion artys koeffisiýenti: (K_{art})

Ýokarda getirilen görkezijiler bütin ilat hem-de onuň aýry-aýry toparlary üçin, hasaplanyp bilner:

$$K_{art} = \frac{GG - GÇ}{S} * 1000 = KG - KÇ.$$

VI

ILATYŇ ÜZNÜKSIZ ÖSÜŞINIŇ GÖRKEZIJILERI

6.1. ILATYŇ ÜZNÜKSIZ ÖSÜŞI BA- RADA DÜŞÜNJE

Türkmenistanyň syýasy Garaşsyzlygyna eýe bolmagy bilen ykdysady özbaşdaklygy we howpsuzlygy pugtalandyrmak, ykdy-sadyýetiň hemme ugurlarynyň durnukly ösüşini gazanmak we ilatyň ýaşayyş derejesini ýokarlandyrmak boýunça yzygiderli işler geçi-rilýär, tebigy gazyň, elektrik energiýasynyň duzuň, suwuň ilat üçin mugtdugyny, onuň bolsa, ýeňillikli satylýandygyny görkezip bolar. Ykdysadyýetde we durmuşda bolup geçýän şeýle oňyn özgerişlikler Türkmenistanyň demografik ösüşine-de öz täsirini ýetirýär.

Türkmenistanyň ilatynyň umumy sany, şol sanda zähmet seriş- deleriniň sany ýokary depginler bilen ösýär. Her ýyl ilatyň sany ýüz müň adamdan hem gowrak artýar. «Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň 2011–2030-njy ýyllar üçin milli Maksatnamasy» bellenen belent sepgitlere ýetmek üçin oňyn şertleri döredýär. Ilatyň sanynyň şeýle depginler bilen ösmegi, esasan, dogluşyň orta, ýogalyşyň bolsa, pes derejede bolmagyna eltýär. Garaşsyzlyk ýyllarynda ilatyň umumy sanynyň artmagynda migrasiýanyň hem ähmiýeti artyp başlady. Mil- leti türkmen bolan şahsyýetleriň goňşy ýurtlardan Garaşsyzlygyny alan Türkmenistana, ata-babalarynyň ýurduna göçüp gelmekligi, ilatyň sanynyň artyşyny has-da ýokarlandyrdy.

Türkmenistanda demografiki ösüş birnäçe özboluşlyklar bilen häsiýetlendirilýär. Dünýä ýurtlarynyň köpüsinde şäher ilatynyň sany- nyň artmagy, oba ilatynyň sanynyň hem absolýut hem-de otnositel kemelmegine getirýär.

Türkmenistanda bolsa, oba ilatynyň sany yzygiderli we durnuk- ly artýar. Soňky 15–20 ýylda bolsa, oba ilatynyň bütün ilatdaky ot-

nositel paýy hem köpeldi. Oba ilatynyň paýy 1979-njy ýylda 52%-e deň bolan bolsa, 2000-nji ýylda bu görkeziji 55,3%-e çenli ýokarlandy. Şeýle ýagdaý oba ýerlerinde dogluş derejesiniň şäherdäki bilen deňeşdireniňde, ýokarydygyny we oba adamlarynyň migrasion, ýagny bir ýerden başga bir ýere göçmek ykjamlylygynyň pesdigi bilen düşündirilip bilner.

Demografiki ösüşiň ýene bir oňyn aýratynlygy ýogalyş derejesiniň peselmegidir. Aýratyn hem, körpe çagalaryň ýogalyşy ýokary depginleri bilen peselýär.

6.2. ILATYŇ ÜZNÜKSIZ ÖSÜŞINI HÄSIÝETLENDIRÝÄN GÖRKEZIJILER

Ilatyň üznüksiz ösüşini üç sany biri-birleri bilen baglanyşykly görnüşleriň hereketi bilen häsiýetlendirýärler: tebigy (dogluş we ýogalyş), çäkler boýunça (migrasiýa) we sosial. Ilatyň üznüksiz ösüşini statistiki taýdan san häsiýetnamasyny berýän görkezijilere 1-tebigy ösüş, 2-tebigy ösüşiň koeffisiýenti, 3-ýaşaaýş indeksi, 4-koeffisiýent depopulýasiýa. Ýaşaaýş indeksi (I_v) doglanlaryň sanynyň (B) ölenlere bolan (D) gatnaşygy hem-de 100-e köpeldilmegi bilen hasaplanýlar:

$$I_v = \frac{B}{D} * 100.$$

Depopulýasiýa koeffisiýenti şu aşakdaky formula arkaly hasaplanýlar:

$$K_d = \frac{D}{B},$$

bu ýerde K_d – depopulýasiýa koeffisiýenti.

Bu sanyň 1-den artmagy depopulýasiýa bolup duranyny häsiýetlendirýär.

Tebigy ösüş görkezijisi we ýaşaaýş indeksi tebigy ösüşiň tizligini hem-de zürýatlarmyzyň ýeriniň çalşylyşynyň häsiýetnamasyny aňladýar.

Eger-de, dogluşyň sany ýogalanlaryň sanyndan artýan bolsa, onda uly ýaşlylar çagalar we agtyklary köp sanlysy bilen çalşylýanlylygyň subudydyr.

Tebigy ösüş koeffisiýentine beýleki umumy demografiki gör-

kezijileri ýaly birnäçe faktorlar täsir edýär, şularyň esasy ilatyň ýaş düzümi, ýagny ýaş nesil ýokary tebigy ösüşi gazanar, ýöne ýogalyş we dogluşyň ilatly halkda deň bolmagy ähtimal ýaşyna görä.

6.3. TEBIGY ÖSÜŞIŇ BRUTTO WE NETTO KOEFFISIÝENTLERI

Nesli dowam etdirmegiň ýene-de iki sany görkezijisi bar, olara brutto we netto üznüksiz ösüş koeffisiýentleri diýilýär. Bu koeffisiýentler nemes demografiýa R. Kuçinskiý tarapyndan ýola goýlupdyr.

Ösüşiň brutto koeffisiýenti (R) hasapnamalary aşakdaky formula arkaly ýerine ýetirilýär:

$$R = g \cdot F_{\text{jem}},$$

bu ýerde g - täze doglanlaryň içinde gyzjagazlaryň paýy, ol elmydama 0,488 we aýallaryň hemme ýaşdakylary üçin deň alynýar, F - jemi dogluş koeffisiýenti.

Mysal üçin, jemi dogluş koeffisiýenti 1,214 bolsa, onda ösüşiň brutto-koeffisiýenti:

$$R \approx 0,488 \cdot 1,214 = 0,592.$$

Netto koeffisiýenti ösüş depginiň (R_0) bu bir aýal maşgalanyň ömründe dogran reproduktiw ýaşyna çenli ýaşan gyzlaryň ortaça sanyna deňligi. Bu koeffisiýent aşakdaky formulada seredilýär:

$$R_0 = \sum_{x=15}^{49} n f_x \frac{L_x^f}{L_o},$$

bu ýerde f_x = dogluşyň x -ýaşyndaky ýaş koeffisiýenti, L_x - x ýaşyndaky aýallaryň ortaça sany, L_o = 100000 ýogalyş tablisasynyň ölçegi.

6.4. NESIL DOWAMLYGY

Her bir ýurtda nesil dowamlygy demografiýanyň we ilat sanyň esasy wezipeleri bolup durýar. Nesil dowamlygy hasaplananda, hökmany suratda ilatyň ýaş düzümi häsiýetlendirilýär. Seredilýän meselede esasy orun alýan görkeziji demografiýanyň ösüş potensialy

hasaplanylýar, ol şu aşakdaky formula arkaly häsiýetlendirilýär:

$$K = \frac{N(t)}{N(0)rt} ,$$

bu ýerde $N(0)$ -ilatyň döwrüň başyndaky sany, t -durnuklaşma döwür, $N(t)$ kesgitlenýän döwürdäki ilat sany, r -tebigy ösüş koeffisiýenti.

6.5. DURNUKLY (STABIL) ILATYŇ MODELI WE GÖRKEZIJILERI

Durnukly (stabil) latynça (stabilis) ilat diýip, ilatyň intensiw dogluşy, ýogalyşy we ilatyň ýaş düzüminiň maglumat ulgamyna aýdylýar. Durnukly ilatyň modeli-bu ilatyň üznüksiz ösüşiniň gysgaldylan görnüşi. Esasan hem, bu mesele diňe aýallara degişli bolup durýar.

1911-nji ýylda amerikan alymlary A.Lotk we F. Şarp dogluşyň we ýogalyşyň ýaş intensiwligi bellibir döwürde hemişelik bolup galmagynda dowam edýär. Şonuň üçin dogluşyň, ýogalyşyň tebigy ösüşiniň koeffisiýentleri olara golaýlaşmaga ymtylýarlar.

VII

ILATY ÇAKLAMAK

7.1. ILATYŇ DÜZÜMINI WE SANYNY ÇAKLAMAGYŇ ÄHMIÝETI

Demografiki çaklama – bu geljek demografiki ýagdaý üçin, ilatyň esasy hal-ýagdaýyny göz öňüne getirmek, ýagny:

- ilatyň sany;
- ýaşy, jynsy we maşgala düzümi;
- dogluş;
- ýogalyş;
- migrasiýa;
- ilatyň hil tarapyňyň häsiýetnamasy.

Şeýlelikde, öz ilatynyň düzümini we hereketini çaklamaýan döwlet ýokdur. Demografiki çaklamanyň kömegi bilen işe ukyply bolan ilat, olaryň ýaşlary we jynslary kesgitlenip, geljege umyt baglanylýar. Mundan başga-da, çaklamanyň kömegi bilen maşgalalaryň sany we olaryň düzümi, olaryň içinde bolsa, çagalaryň sany, çagalaryň içinde erkek we aýal maşgala takykklanýar.

Şeýle-de, uly ähmiýete eýe bolan maglumatlaryň sanyna mekdep ýaşyna ýetmedik we mekdep ýaşyna ýetenler barada maglumat. Sosial üpjünçilik edaralaryna bolsa, wajyp bolan maglumat garaşylýan pensiýa ýaşyna ýetýän ilatyň sany hökmany bolup durýar.

Lukmançylyk hyzmaty bilen üpjünçiligi üçin bolsa, ýaş-jyns düzümi, ýagny bu görkezijileriň kömegi bilen näçe sany lukmançylyk hünärmenlerini taýýarlamaly ýa-da näçe sany lukmançylyk kärnalary gurmaly.

Ýokarda aýdylanlaryň hemmesi demografiki çaklamanyň maglumaty hemme pudaklara iň bir wajyp görkeziji bolup durýar, sebäbi

ykdysadyýet we sosial gatlak (sfera) bu görkezijileriň kömegi bilen strategik meýilnamalary düzýärler.

Ýöne, demografiki çaklamalar bu ilatyň geljeginiň häsiýetnamasy bolman, ol jemgyýetiň ösüş görkezijileri bilen hem baglanyşykly bolmalydyr, şonuň üçin çaklama edilende, gyşarmalar hem bolup biler, ol 1,0 % gowy bolan ýagdaýynda bolsa, 0,5 käbir ýagdaýlarda tapawut has hem köp bolup biler.

7.2. ILATYŇ UMUMY SANYNY ÇAKLAMAGYŇ ÝÖNEKEÝ USULLARY

Özüniň çaklama döwrüniň dowamlylygy boýunça demografiki çaklama:

- gysgaça döwürli 5 ýyla çenli;
- orta döwürli 30 ýyla çenli;
- uzakmöhletli 30–60 ýyla çenli döwri öz içine alýar.

Ýokarda agzalanlaryň içinde iň bir takyk maglumat gysga döwür aralygynda çaklama işleri geçirilende alynýar, galan döwürlerdäki çaklamalaryň hili maglumat binýadyna bagly bolup bilýär. Häzir Ýer ýüzi boýunça köpçagaly maşgalalardan az çagaly maşgalalary ýuwaş-ýuwaşdan geçiş döwri bilen häsiýetlendirilýär.

Şeýle-de, ilatyň sany çaklananda :

- pessimistik (pes);
- optimistik (ýokary);
- orta üç sany demografiki ösüşi göz önünde tutup çaklaýarlar.

Pessimistik görnüş-haçanda, ilatyň sany hem-de jemgyýetiň ösmeýän ýagdaýynda.

Optimistik (ýokary) haçanda, jemgyýet ösüş ýolunda şonuň bilen bilelikde demografiýada ösüş depgini bilen çaklanýar.

Orta ösüş depgini hiç bir ykdysady görkezijilere degişli bolman, öz ugruna demografiki ösüş bilen bilelikde ösýär.

7.3. ILATYŇ SANYNY, DÜZÜMINI WE TEBIGY HEREKETINI ÇAKLAMAGYŇ USULLARY

Ilatyň sany, düzümini we tebigy hereketini çaklamagyň usullary aşakdaky mysaly usulyň kömegi bilen hasaplanyp bilner (6-njy tablisa).

6-njy tablisa

Türkmenistan boýunça ortaça enäniň ýaşyna baglylykda çagalaryň sany (müň, aýal-gyz)

Yyllar	15-19 yaşly	20-24 yaşly	25-29 yaşly	30-34 yaşly	35-39 yaşly	40-44 yaşly	45-49 yaşly
1995-2000	20	157	180	112	49	14	1
2000-2005	22	159	185	108	46	14	1
2005-2010	22	165	192	111	42	12	1
2010-2015	20	161	207	117	41	10	1
2015-2020	17	135	210	127	41	9	1
2020-2025	17	113	181	130	42	8	1
2025-2030	17	108	160	116	41	7	0
2030-2035	18	110	165	107	36	5	0
2035-2040	17	109	175	111	31	3	0
2040-2045	16	104	174	115	31	3	0
2045-2050	15	95	165	115	32	3	0

2005-2020-nji ýyllar aralygynda iň köp dogluş koeffisiýenti ykdysady taýdan pes derejede ösýän döwletlere degişlidir:

Owganystanda (7,07 ýa-da 6,67);

Ýemen (5,65 ýa-da 5,10);

Timor (7,17 ýa-da 5,89).

Geljekde ilatyň sanynyň pese gaçyşynyň dinamikasyn-da esasy ýogalyş koeffisiýenti däl-de, pes we iň pes dogluş koeffisiýenti bolar diýip çaklanylýar.

VIII

DEMOGRAFIKI ÝAGDAÝ WE DEMOGRAFIKI SYÝASAT

8.1. DEMOGRAFIKI ÝAGDAÝ BARADA DÜŞÜNJE

Demografiýa (demos-halk, grapho ýazýaryn), diýen grek sözünden gelip çykan, ýagny ilatyň sanyny çäkler boýunça ýerleşişini we düzümini, olaryň üýtgeýşini, şol özgertmeleriň sebäplerini we netijelerini, sosial-ykdysady faktorlaryň arabaglanyşygyny we ilatdaky özgertmeleri öwrenýän ylymdyr.

Adam statistikasynyň ýagdaýlary XIX asyryň aýagyna we XX asyryň başlaryna 1855-nji ýylda fransuz alymy A. Giýaryň kitabynda beýan edilýär.

Demografiýa halkyň ilatyny öwrenýän ylymdyr.

Ilatyň üznüksiz ösüşi – bu ilatyň tebigy taýdan (dogmak, ýogalmak, nika hem-de aýrylyşma), mehaniki (migrasiýa) we sosial (ýagny adamlaryň bir sosial topardan başga sosial) topara geçmegi.

Ilat şu aşakdaky alamatlar arkaly häsiýetlendirilýär:

- sany;
- ýaşy;
- jynsy;
- milleti;
- maşgala ýagdaýy.

Demografiki faktoryň jemgyýete bolan täsiri barada birnäçe alymlar öz pikirlerini beýan edipdir, baryp biziň eramyzdan öň VI-VII asyrlarda Konfusiý aşakdaky pikiri öňe sürüpdir. Ideal deňlik proporsiyasy-ol ilat bilen Ýer togalagynyň arasyndaky tapawut adamzada birnäçe kynçylyklar döredýär.

8.1. DOGLUŞA WE ÝOGALYŞA TÄSIR EDÝÄN FAKTORLAR

Häzir Ýer ýüzünde ilat meselesini gyzyklandyрмаýan döwlet ýok, sebäbi käbir ýurtlarda ilatyň ösüş depgini has ýokary beýleki döwletlerde bolsa, ilat azalýar. Şonuň üçin bu meselede iki sany biri-birine garşy syýasat bar olar:

1. Ýokary dogluş derejeli döwletler olara: Hytaý we Hindistan girýärler, ýagny bu döwletler ilatyň çalt ösmegini her hili çäreler bilen peseltmegiň aladasyny edýärler. Demografiki basyşyň kömegi bilen ykdysadyýeti we jemgyýetiň bar bolan baýlygyny aýap saklamak barada alada edýärler.

2. Ýokardaky seredip geçenimize gös-göni gapma-garşy, ýagny ýokary ykdysady taýdan ösen döwletler, ýöne bu ýurtlarda pes dogluş höküm sürüp geljege bolan howp abandyrýar (7-nji tablisa).

7-nji tablisa

1950-2005-nji ýyllar aralygynda bütin Aziýa sebiti boýunça ilatynyň sany we ösüş derejesi

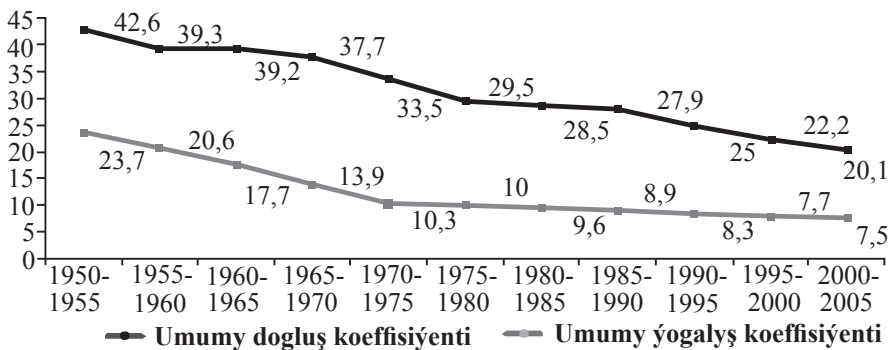
Ýyllar	Ilatyň sany (müň adam)
1	2
1950	1 410 679
1955	1 550 986
1960	1 704 289
1965	1 898 597
1970	2 138 765
1975	2 393 643
1980	2 635 738
1985	2 896 192
1990	3 181 211
1995	3 451 674
2000	3 704 838
2005	3 938 020
Ilatyň ýyllyk ortaça ösüşi (%) -de	
1950-1955	1.90
1955-1960	1.89

7-nji tablisanyň dowamy

1	2
1960-1965	2,16
1965-1970	2,38
1970-1975	2,25
1975-1980	1,93
1980-1985	1,89
1985-1990	1,88
1990-1995	1,63
1995-2000	1,42
2000-2005	1,22

Çeşmesi: <http://esa.un.org/unpp>

**Aziýa sebiti boýunça dogluşyň we ýogalyşyň umumy koeffisiýentiniň
dinamikasy (müň adam), promilde.**

1-nji surat

1-nji suratda we diagrammamyzda dogluş derejesi pese düşýär, beýle ýagdaý döwletleriň aglabasyna degişli çäreleri görmäge mejbur edýär hem-de oňa täsir edýjek möhüm döwlet çäginäki aýgytly işini geçirýärler.

Dogluşa täsir edýän faktorlar :

- kanunçylyk çäreleri;
- ykdysady çäreler.

Kanunçylyk çärelerine :

1. Nika – maşgala gurmagyň minimal ýaşı, aýrylyşmanyň düzgüni, ata-eneleriň çagalarynyň öňündäki borçlary (nika döwründe hem-de aýrylyşýan döwründe);

2. Kanun tarapyndan aborty düzgünleşdirmek.

Ykdysady çäreler:

1. Çagaly maşgalalara berilýän kömek pullary;
 - çagalara berilýän her aýdaky kömek pullary (posobiýalar);
 - çaga doglanda berilýän birwagtlaryň kömek pullary;
 - göwrelilik bilen baglanyşykly berilýän dynç alyş döwri;
 - göwreli aýallaryň saglyk ýagdaýyny goramak.
2. İşleýän enelere we atalara saglyk ýeňillikleri;
3. Ýaşajy ýaý almak üçin berilýän karzlar.

Dogluşyň derejesini ýokarlandyrmak üçin:

- Germaniýa – 3-4 çaga dogranlary höweslendirmek;
- Fransiýa-3-nji çaga doglanda maksimal çaga kömek puly;
- Angliýa – 16 ýaş çenli kömek pullary berilýär;
- Awstriýa – eger-de okaýan bolsa, 27 ýaş çenli çaga kömek pullary tölenýär;
- Italiýa – 25 ýaş çenli okaýan çaga;
- Şwesiýa – kakalara her ýyldaky 60 günlük tölenýän dynç günleri haçanda, maşgalada ýarawsyz çaga bolan ýagdaýynda ýa-da täze çaganyň dünýä inen ýagdaýynda 10 gün köp tölenýär;
- Gresiýa – 4-nji, 5-nji çaga berilýän kömek pullary 1-nji çaga garanynda 10 – 12 esse köp tölenýär.

Dogluşy peseltmegi göz öňünde tutýan döwletler:

– Hytaýda-maşgalada bir çaga bolmaly, onuň üçin bir çagaly maşgalalara aşakdaky ýeňillikler berilýär;

1. Dogluş bilen baglanyşykly bolan aýallaryň aborty ýa-da operasiýalary;
2. Bir çagaly maşgalalara her aýdaky kömek pullary (posobiýalar);
3. İşe ýerleşmekde kömek bermek;
4. Ýaşajy ýaý bilen üpjün etmek;
5. Lukmançylyk ýeňillikler.

IX

ÝAŞAÝYŞ TABLISALARY

9.1. ÝAŞAÝYŞ TABLISALARY BARADA DÜŞÜNJELER WE OLARY DEMOGRAFIKI DERÑEWLERDE ULANMAGYŇ ÄHMIÝETI

Ýaşaýyş tablislary her bir jemgyýetiň esasy demografiki görkezijisi bolup durýar. Ýaşaýyş tablislaryň ähmiýeti ýurduň ilatynyň hakyky durmuş-ykdysady hem-de ösüş ýagdaýyny görkezýär. Şonuň üçin BMG-niň Statistika müdirliginiň hem-de beýleki müdirlikleriniň görkezmelerine laýyklykda birnäçe esasy görkezijiler kesgitlendi. Olara ilatyň jan başyna düşýän JIÖ-niň möçberi, ilatyň sowatlylygy, ilatyň sanynyň düzümi, ortaça ýaşy hem-de beýleki görkezijiler girýär. Ýaşaýyş tablislary düzülende, şeýle-de, maşgala ýagdaýy, ýogalyşyň koeffisiýenti, şol sanda-da çaga ýogalyşyň derejesi, nesil dowamlygy, migrasiýanyň ortaça derejesi ulanylýar.

9.2. ÝAŞAÝYŞ TABLISALARYNYŇ GÖRNÜŞLERI WE OLARYŇ ÖZARA BAGLANÝŞYGY

Halkara saglygy goraýyş guramasynyň Bütindünýä we Ýewropa standartlaryna laýyklykda ýogalyş koeffisiýenti (promilde) hasaplanýlar (*8-nji tablisa*).

8-nji tablisa

Yaş	Yewropa standarty	Butindunya standarty	Yaş	Yewropa standarty	Butindunya standarty
1	2	3	4	5	6
0	0,016	0,024	45-49	0,070	0,060
1-4	0,064	0,096	50-54	0,070	0,050

8-nji tablisanyň dowamy

1	2	3	4	5	6
5-9	0,070	0,100	55-59	0,060	0,040
10-14	0,070	0,090	60-64	0,050	0,040
15-19	0,070	0,090	65-69	0,040	0,030
20-24	0,070	0,080	70-74	0,030	0,020
25-29	0,070	0,080	75-79	0,020	0,010
30-34	0,070	0,060	80-84	0,010	0,005
35-39	0,070	0,060	85+	0,010	0,005
40-44	0,070	0,060			

Çeşmesi: <http://esa.un.org/unp>

9-njy tablisa

Aziýa sebiti boýunça ýaşajyş tablisalary (ýyl)

Sebit	Jynslar boyunça	Erkekler	Ayallar			
	1950- -1955	2000- -2005	1950- -1955	2000- -2005	1950- -1955	2000- -2005
Aziya	41,4	67,3	40,7	65,4	42,2	69,2
Gundogar Aziya	42,9	72,6	41,4	70,6	44,7	74,8
Merkezi Aziya	39,6	63,0	40,1	61,6	39,0	64,4
Gunbatar – – Gundogar Aziya	41,0	67,2	39,9	64,9	42,1	69,6
Gunbatar Aziya	45,2	67,8	43,7	65,8	46,7	70,0

Çeşmesi: <http://esa.un.org/unp>

Ortaça ýaşajyşyň tablisasy 1620–1674-nji ýyllarda demografiýany esaslandyryjy Jon Grant tarapyndan düzülip başlanýar (9-njy tablisa). Onuň esasy maglumat çeşmeleri bolup, metjidiň gender baradaky maglumatlary bolupdyr. Ilkinji ýaşajyş tablisasy 1693-nji ýylda iňlis astronomy Galileý tarapyndan düzülipdir. Tablisada ol 1-nji grafada ýaş (ýa-da ýaş araçäkleri), 2-nji grafada görkezilen ýaşdakylaryň

şu ýaşa ýetenleriniň sany. 3-nji grafada ölüm derejesi, 4-nji grafada ortaça ýaş. Mysal üçin, Kanadanyň 1980-nji ýyldaky aýal ilaty baradaky maglumaty (10-njy tablisa).

10-njy tablisa

Aýallar barada maglumat

Ýaş topary	Her toparda adam sany	Her toparda ölenleriň sany	Ortaça ölüm 1000 adam hasabynda
0-1	173400	1651	9,52
1-4	685900	340	0,50
5-9	876600	218	0,25
10-14	980300	234	0,24
15-19	1164100	569	0,49
20-24	1136100	619	0,54
25-29	1029300	578	0,56
30-34	933000	662	0,71
35-39	739200	818	1,11
40-44	627000	1039	1,66

Nemes demografy Ý. Rats XX asyryň başynda çaga ýogalyşynyň agram gatnaşygyny aşakdaky formula hem-de tablisa arkaly kesgitleýär (11-nji tablisa):

$$m_1^0 = \frac{M_{0,t}}{N^{\wedge} \cdot N^t + K^{\wedge\wedge} N^{t-1}} \cdot 1000,$$

bu ýerde $M_{0,t}$ – t ýylda bir ýaşa ýetmän ýogalanlar, N^t we N^{t-1} – t ýylynda we $t-1$ ýylynda doglanlar, m_1^0 – çaga ýogalyşynyň derejesi, K^{\wedge} – şol ýylda doglan çagalardan 2-3-nji aýlarynda ýogalanlar, $K^{\wedge\wedge}$ – geçen ýylda doglan çagalardan 1-3-nji aýlarynda ýogalanlar.

11-nji tablisa

Çaga ýogalyşynyň derejesi	Agramy	
1	2	3
	K^{\wedge}	$K^{\wedge\wedge}$
200	60	40
150	67	33

11-nji tablisanyň dowamy

1	2	3
100	75	25
50	80	20
25	85	15
15	95	5

Çeşmesi – Termot M., Wunsch C., «Introduktion to demographic Analysis, p-84»

K' – şol ýylda doglan çagalardan 2-3-nji aýlarynda ýogalanlar;

K'' – geçen ýylda doglan çagalardan 1-3-nji aýlarynda ýogalanlar.

Dogluş tablisalary-bu tablisalar çaga dogluşynyň aýry-aýry interwalda aýallaryň durmuşyny baglanyşdyryp hasaplanylýan hasapnamalar.

Ýogalyş tablisalary-ortaça ýaşaýyş dowamlylygy hem-de ölüm bilen baglanyşykly tablisalar.

Ýogalyş tablisalary XVIII-XIX asyrlarda düzülip başlanylýar. Ýogalyş tablisasynyň ähmiýeti indiwiidiň şu durmuşda ýaşan ýaşynyň dowamlylygy, jynsy, ýaşyna görä (12-nji tablica).

12-nji tablica

Halkara saglygy goraýyş guramasynyň Bütindünýä we Ýewropa standartlaryna laýyklykda ýogalyş koeffisiýenti (promilde)

Yaş	Yewropa standarty	Butindunya standarty	Yaş	Yewropa standarty	Butindunya standarty
0	0,016	0,024	45-49	0,070	0,060
1-4	0,064	0,096	50-54	0,070	0,050
5-9	0,070	0,100	55-59	0,060	0,040
10-14	0,070	0,090	60-64	0,050	0,040
15-19	0,070	0,090	65-69	0,040	0,030
20-24	0,070	0,080	70-74	0,030	0,020
25-29	0,070	0,080	75-79	0,020	0,010
30-34	0,070	0,060	80-84	0,010	0,005
35-39	0,070	0,060	85+	0,010	0,005
40-44	0,070	0,060			

9.3. ÝAŞAÝYŞ TABLISALARYNY GURMAGYŇ USULLARY

13-nji tablisa

Ýaşaýyş tablisasynyň ýönekeý makedi

Ýaş ýyllar	Ýaşaýan şu ýaşdakylar	Bu aralyga ýetenler	Ýogalanlaryň ara tapawudy	Ölümiň wagt aralygy	Ortaça garaşylyan ýaşa ýetenleriň ýaş aralygy
---------------	--------------------------	---------------------------	---------------------------------	---------------------------	--

Ýurtlar boýunça iň ýokary ýaş dowamlylygy 2012-nji ýyl hasaby boýunça.

14-nji tablisa

T/b	Ýurtlar	Erkek	Aýal
1.	Andorra	80,4	85,1
2.	Ýaponiýa	78,7	85,6
3.	Fransiýa	77,7	84,3
4.	ABŞ	75,2	81,0
5.	Hytaý	71,1	74,9
6.	Türkiýe	70,4	75,5
7.	Türkmenistan	65,2	71,5
8.	Angola	36,7	38,6

Dogluş derejesi 1000 adama 2012-nji ýyl hasaby boýunça.

15-nji tablisa

1	Nigeriýa	50,54
91	Türkmenistan	19,54

15-nji tablisanyň dowamy

106	Türkiýe	17,93
149	ABŞ	13,83
160	Hytaý	12,29
166	Lýuksemburg	11,64
180	Ispaniýa	10,66
208	Italiýa	9,18
219	Germaniýa	8,30
221	Ýaponiýa	7,31

15–49 ýaş aralygynda bir aýalyň ortaça öndüren çagalary, 2012-nji ýyl hasaby boýunça (16-njy tablisa).

16-njy tablisa

1	Nigeriýa	50,54
91	Türkmenistan	19,54
106	Türkiýe	17,93
149	ABŞ	13,83
160	Hytaý	12,29
166	Lýuksemburg	11,64
180	Ispaniýa	10,66
208	Italiýa	9,18
219	Germaniýa	8,30
221	Ýaponiýa	7,31

X

NIKALAŞMANYŇ WE AÝRYLYŞMANYŇ STATISTIKI TAÝDAN ÖWRENILIŞI

10.1. NIKALAŞMANYŇ WE AÝRYLYŞMANYŇ STATISTIKI TAÝ- DAN ÖWRENILIŞI

Nikalaşmanyň demografiki görkezijilerini birnäçe toparlara bölüp bolýar:

1-nji topara-jemleýji görkezijileri, ýagny bellibir wagta bolan hadysalaryň ýagdaýyny anyklaýar (Nikalaşmanyň ýagdaýy, dul galmagyň soňky araçägi);

2-nji topar – nikalaşmanyň bellibir araçäklerini görkezýär;

3-nji topar – nikalaşylan ýaşyň görkezijileri;

4-nji topar – dul galynýan döwürleriň ýaýrawy;

5-nji topar-aýrylyşmanyň döwürleriniň haýsy ýaşdaklygy we nika berkligi;

6-njy topar – gaýtadan nikalaşmanyň döwürleriniň ýaýrawy;

7-nji topar – nikalaşmanyň aýratynlyklarynyň ýagdaýlary;

8-nji topar – nikalaşmak üçin taýyňy tapmagyň aýratynlyklary.

Nikalaşma ýagdaýy – haýsy hem bolsa, bellibir döwür içinde ilatyň gurluşy baradaky esasy demografiki häsiýetnama.

Nikalaşmasyzlygyň ahyrky derejesi – erkekler we aýallaryň hiç wagt 50 ýaşa çenli nika görmedik agramy. Ol 5 % bolan ýagdaý pes, 5-9 % ortaça, 10 % ýokary hasaplanýar. Ortaça nikalaşmanyň arifmetiki ýaşy aşakdaky formula arkaly hasaplanylýar:

$$x = \frac{\sum (x + 5)B_x}{\sum B_x},$$

bu ýerde x -indiwiidiň nikalaşýan döwründäki ýaşı, B_x - x ýaşdaky nikalaşanlaryň sany.

Ortaça mediana ýaşı-bu görkeziji nikalaşanlaryň 100000 sany-synyň hasaby arkaly ýöredilýär. Mysal üçin, 50 müňünji nika näçe ýaşda baglaşylypdyr.

Ortaça moda ýaş, ýagny nikalaryň iň köp baglaşylýan ýaşı.

Nikalaşma tablisalary – bu adamlaryň nikalaşmagynyň sebäpleriniň derejeleriniň ululyklaryny häsiýetlendirmek. Ilkinji tablisanyň awtory şweýsar ruhanysy J.Mýure (1764 ýyl).

Dullaşmak-derejesi dullaşanlaryň sanynyň nika ukyply ýaşdaky ilatyň sanyna bolan gatnaşygy.

Aýrylyşma – bu jübüt taýlaryň nika bozma ýagdaýyna aýdylýar.

Aýrylyşma indeksi – diýip, aýrylyşma koeffisiýentiniň jeminiň nikalaşma koeffisiýentiniň jemine bolan gatnaşygy.

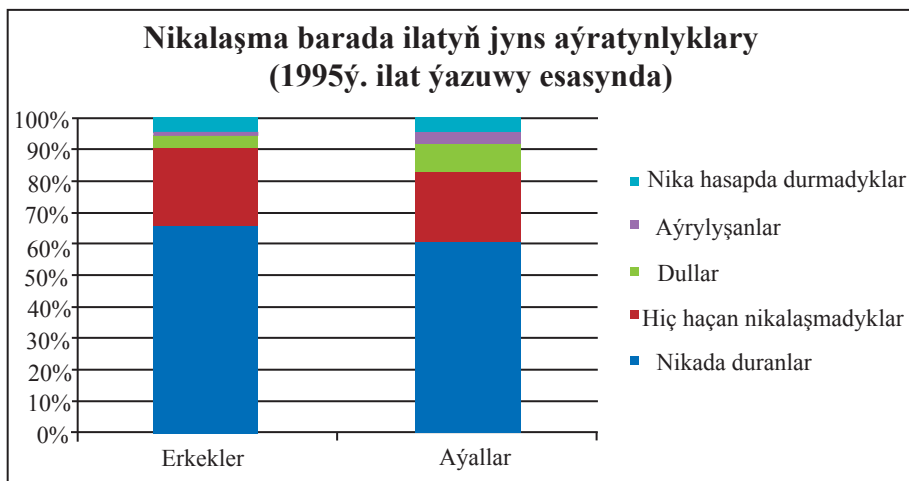
Indi, nika we maşgala sosiologiýasy barada durup geçeliň, ol nikanyň görnüşini aýratynlyklaryny, medeni-taryhy umumylygyň (jyns, tire, millet), nikanyň döremek hadysasy (prosesi), nika çäkleri, din, milli egin-eşikleri, milli aýratynlyklary we beýlekiler öwrenilýär.

Nikanyň sosiologik seljermesi nikalaşýanlaryň sosial we demografik häsiýetnamasyny, nikalaşmanyň sebäbini, nika jübütini tapmakda jemgyýetdäki klas derejesini, nika kanunçylygy, nikalaşylandaky durmuşda aýratynlykda orunlary we zähmet paýlaşygy. Mundan başga-da, seljerme geçirilende, maşgala gymmatlyklary olaryň çaga bolan islegi, maşgala we çaga sany. Nikanyň sosiologiýasy, şeýle-de, maşgalanyň dargamagynyň sebäplerini, jemgyýetiň sosial-ykdysady ýagdaýynyň maşgala edýän täsirini, oba we şäher ýerlerindäki nika bozulmalaryň dinamikasyna seljerme geçirmek we beýlekiler.

10.2. AÝRYLYŞMA WE ONUŇ SEBÄPLERI

Türkmenistanda 1995-nji ýylyň ilat ýazuwynyň netijesi boýunça maşgalalary erkekler 64,9%, aýallar 61,4%, olardan aýrylyşanlar deňişlikde, 1,9% we 3,6%, dullar 3,1% we 9,6%

Aýallaryň maşgala ýagdaýynyň pesliginiň esasy sebäbi – aýallaryň ortaça ýaş dowamlylygynyň ýokarylygy bilen düşündirilýär (2-nji surat).

2-nji surat

Türkmenistanda 1992-nji ýyldan başlap adamlaryň nikalary azalyp başlaýar, ýagny 1992-11,1; 1995-5,7 bu ýagdaýyň esasy sebäbi ýuridiki bolmadyk birleşenleriň döremegi (dini, hakyky birleşme).

Aýrylyşmanyň derejesi ýurdumyzda pese düşýär, ýagny 1991-nji ýylda 1,6-1999-njy ýylda 1,1; 1000 adam başyna hasap edilende.

Ýurdumyzyň sebitleri boýunça nikalaşmanyň we aýrylyşmanyň 1999-njy ýyldaky açyk maglumaty (1000 ilat sanynda).

11.1. ILATYŇ NAZARYÝETI

Siwilizasiýanyň ilkinji tapgyrlaryndan demografiýanyň ähmiýeti jemgyýetçilik pikirlerinde öz ünsüni çekýän eken. Gadymy alymlaryň düşüňjesine görä, resurslary halklaryň ilatlary bilen baglanyşdyrmak pikirini öňe sürüpdirler. Ady belli filosoflar Platon we Aristotel ilat baradaky öz çykyşlarynda döwlete ilatyň ösüş meselelerine uly üns berip, ony çäklendirmelidigi barada nygtapdyrlar. Gadymy Hytaý alymy Konfusiý «Ilat neşesi» pikiri öňe sürüp «Ideal gatnaşygyň», bozulmagy Ýer ýüzünde birnäçe kynçylyklary getirmeli diýipdir.

Feodal jemgyýeti döwründe demografiýa pikiri öz dowamyny tapýar. Ideologlar ilatyň ösmeginiň tizligi olary ekläp-saklamagyň serişdelerine garanyňda tiz ösýär, şol sebäpli hem sosial deňsizlige hem-de garyplyga getirýär.

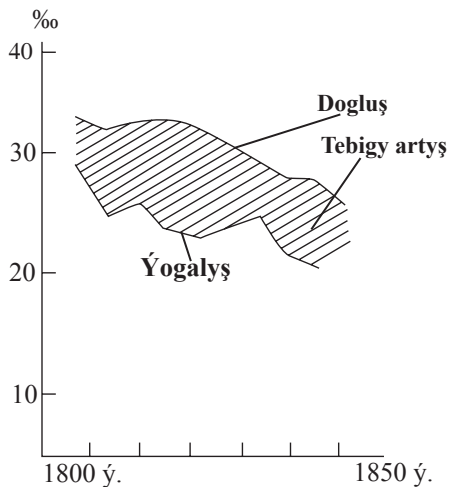
Ilat ösüşi barada Russiýada XVIII asyrdan XVIII asyrdan M.W Lomonosow «Rus halkyny saklamak hem-de kopeltmek hakynda» düzmesinde diňe ilat döwleti-halky baý hem düýçli edip bilýär diýip belläp geçipdir. XVIII asyryň birinji ýarymynda ilat ösüşi barada täze ylmy okuwy öňe sürýärler, ýagny ilatyň ösmegi birnäçe betbagtçylyga getirýär açlyk horluk.

Tomas Maltus (1766-1834ý) inlis ykdysatçysy, din işgäri «Maltuzianstwa» ylmy akymy esaslandyryjysy Reaksion Buržuaz sosiolog we demograflarynyň arasynda uly ýaýraw alýar. Ol 1788-nji ýylda Kembriž uniwersitetini gutarýar. 1793-nji ýylda din işgäri dereje berilýär. 1805-nji ýylda bolsa, professor bolýar.

Onuň pikirine görä, ilatyň ösüşine her hili päsgelçilik döredilse, şonda ýaşayyş dowam edip biler diýip nygtaýar. Şonuň üçin döwlet tarapyndan garyplara edilýän hemaýatlaryň gerek daldigini uruş bo-

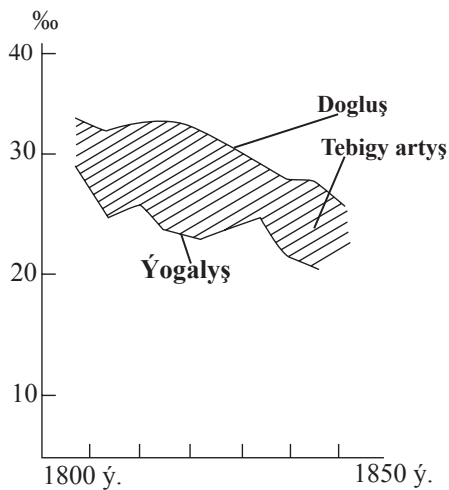
lup, epidemiýalaryň we beýleki betbagtçylygyň köp bolup, ilat gyrylsa, şonda Ýer togalagynyň üstündäki ilaty ekläp saklamagyň derejesi artar diýip belläpdir (3,4,5-nji suratlar).

Fransiýada demografik partlaýyş

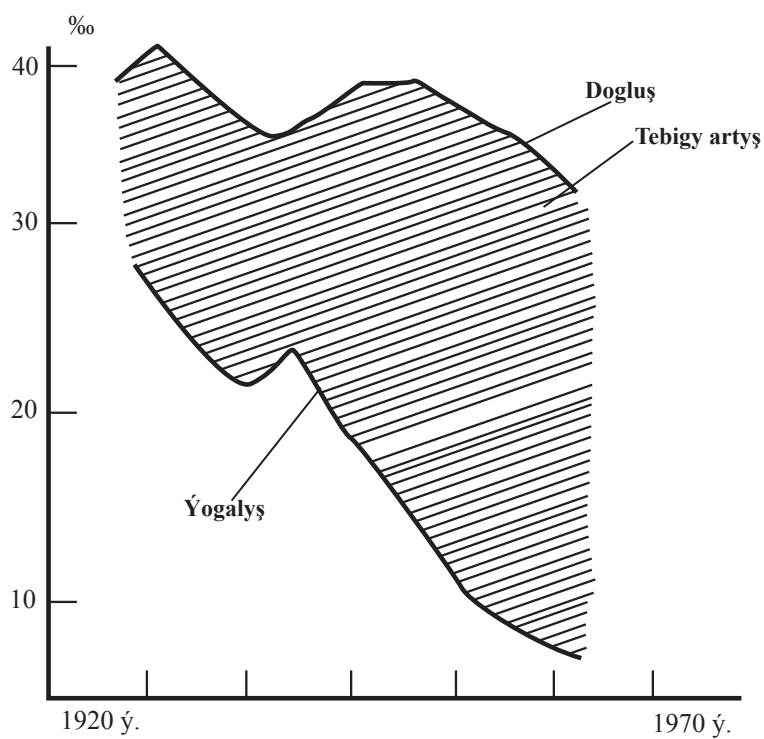
3-nji surat

Şwesiýada demografik partlaýyş

4-nji surat

Şri-Lankada demografik partlaýyş

5-nji surat

Amaly sapaklarda işlemek üçin meseleler

Ilatyň takyk sany ilat ýazuwларыnyň geçirilmegi netijesinde kesgitlenilýär. Ilat ýazuwлары geçirilmeyän ýyllarda ilatyň sanyny hasaplamak üçin aşakdaky formuladan peýdalanylýar:

$$S_{k+1} = S_k + (N - M) + (G - Ç)$$

S_k – K -njy ýylyň başy üçin ilatyň sany;

N – K -njy ýylda doglan çagalaryň sany;

M – K -njy ýylda ýogalan adamlaryň sany;

G – K -njy ýylda göçüp gelen adamlaryň sany;

$Ç$ – K -njy ýylda göçüp giden adamlaryň sany.

Eger-de ilatyň sany baradaky maglumatlar ýylyň başy we ahýry üçin belli bolsa, orta ululygy hasaplamak üçin, ýönekeý orta arifmetik ululygyň formulasy ulanylýar:

$$S = \frac{S_b + S_a}{2},$$

bu ýerde S_b – ilatyň ýylyň başyndaky sany, S_a – ilatyň ýylyň ahýryndaky sany, S – ilatyň ortaça ýyllyk sany.

Ilatyň sany baradaky maglumatlar her aýyň başy üçin belli bolsa, görkezijini hasaplamak üçin, orta hronologik ululygyň formulasy ulanylýar:

$$S = \frac{\frac{S_1}{2} + S_2 + S_3 + \dots + \frac{S_n}{2}}{2},$$

bu ýerde S_1, S_2, \dots, S_n – ilatyň kalendar aýlaryň başyndaky sanlary, n -görkezijileriň sany.

1) dogluşyň umumy koeffisiýenti:

$$n = \frac{N}{\bar{S}} \cdot 1000,$$

bu ýerde n – dogluşyň umumy koeffisiýenti, N – bir ýylda doglan çagalaryň sany, \bar{S} – ilatyň ortaça ýyllyk sany.

Bu görkeziji ýylyň dowamynda her 1000 adama näçe çaga dogulýandygyny häsiýetlendirýär.

2) ýogalyşyň umumy koeffisiýenti:

$$m = \frac{M}{\bar{S}} \cdot 1000,$$

bu ýerde m - ýogalyşyň umumy koeffisiýenti, M - bir ýylda ýogalan adamlaryň sany.

Dogulýanlaryň we ýogalýanlaryň sanlarynyň tapawudy ilatyň tebigy artyşyny emele getirýär.

3) tebigy artyş koeffisiýenti:

$$K_{TA} = N - M \cdot 1000 \quad \text{ýa-da} \quad K_{TA} = n - m.$$

4) nikalaşma koeffisiýenti:

$$K_N = \frac{H}{\bar{S}} \cdot 1000,$$

bu ýerde H -ýylyň dowamynda bellige alnan nikalaryň sany.

5) aýrylyşma koeffisiýenti:

$$K_A = \frac{BH}{\bar{S}} \cdot 1000,$$

bu ýerde BH - ýylyň dowamynda bozulýan nikalaryň sany.

Dogluşyň ýörite koeffisiýenti (F) aşakdaky ýaly hasaplanylýar:

$$F = \frac{N}{\bar{S}_{15+49}^{\text{aýal-gyz}}} \cdot 1000,$$

bu ýerde $S_{15-49}^{\text{aýal-gyz}}$ -reproduktiw ýaşdaky aýal-gyzlaryň ortaça ýyllyk sany.

Dogluşyň umumy we ýörite koeffisiýentiniň özara baglanyşygy bardyr. Ol baglanyşygy aşakdaky formula arkaly aňladyp bolar:

$$n = F \cdot d_{15-49}^{\text{aýal-gyz}},$$

bu ýerde $d_{15-49}^{\text{aýal-gyz}}$ – reproduktiw ýaşdaky aýal-gyzlaryň umumy ilatdaky paýy.

6) ýaş boýunça dogluş koeffisiýenti:

$$f_x = \frac{N_x}{S_x^{\text{aýal-gyz}}} \cdot 1000,$$

bu ýerde f_x - x ýaş toparyndaky aýal-gyzlar üçin dogluş koeffisiýenti, N_x – x ýaş toparyndaky aýallaryň bir ýylda doglan çagalarynyň sany, $S_x^{\text{aýal-gyz}}$ - x ýaş toparyndaky aýal-gyzlaryň ortaça ýyllyk sany.

Dogluşyň ýörite we hususy koeffisiýentiniň arabaglanyşygy bardyr. Ol arabaglanyşygy aşakdaky formula arkaly aňladylýar:

$$F = \frac{\sum f_x S_x^{\text{aýal-gyz}}}{\sum S_x^{\text{aýal-gyz}}} \cdot 1000.$$

Ýaş boýunça dogluş koeffisiýentleri 5 ýyllyk ýaş aralygynyň, ýagny aýal-gyzlaryň 15–19, 20–24, 25–29, 30–34, 40–44, 45–49 ýaly ýaş toparlar üçin hasaplanylýar. Ýogalyşyň umumy koeffisiýenti (m) aşakdaky formula arkaly hasaplanylýar:

$$m = \frac{M}{\bar{S}} \cdot 1000,$$

bu ýerde M - ýylyň dowamynda ýogalan adamlaryň sany, \bar{S} – ilatyň ortaça ýyllyk sany.

Çagalaryň bir ýaşı dolmanka ölmegine, bäbek ýogalyşy diýilýär.

$$m_g = \frac{M_o^1}{\frac{2}{3}N_i + \frac{1}{3}N_0} \cdot 1000,$$

bu ýerde m_g – bäbek ýogalyş koeffisiýenti, M_o^1 – ýylyň dowamynda bir ýaşyna ýetmän, ýogalan çagalaryň sany, N_1 – hasabat ýylynda doglan çagalaryň sany, N_0 – hasabat ýylyň önüsyndaky doglan çagalaryň sany.

Dürli ýaşdaky adamlaryň ýogalyş derejesiniň dürlüdigini görkezmek üçin ýaş boýunça ýogalyş koeffisiýentleri (m_x) ulanylýar:

$$m_x = \frac{M_x}{S_x} \cdot 1000,$$

bu ýerde M_x – ýylyň dowamynda x ýaşdan $x + 1$ ýaşa çenli ýogalan adamlaryň sany, m_x – x ýaşdaky adamlar üçin ýogalyş koeffisiýenti.

1) gelmeklik koeffisiýenti: (K_G):

$$K_G = \frac{GG}{\bar{S}} \cdot 1000,$$

bu ýerde GG – ýylyň dowamynda ýurda ýa-da çäge göçüp gelen adamlaryň sany, \bar{S} – ilatyň ortaça ýyllyk sany.

2) gitmeklik koeffisiýenti: (K_ζ)

$$K_\zeta = \frac{G\zeta}{\bar{S}} \cdot 1000.$$

3) migrasion artyş koeffisiýenti: (K_{art}):

$$K_{art} = \frac{GG - G\zeta}{\bar{S}} \cdot 1000 = K_G - K_\zeta.$$

1-nji mesele. 2013-nji ýylyň başyna «A» şäheriň ilatynyň sany 6518 müň adam. Şol ýylda doglan çagalaryň sany 1250 çaga, ýogalan adamlaryň sany 818 adam, göçüp gelenler 705 adam, göçüp gidenler bolsa, 615 adam. Berlen maglumatlary ulanyp:

- 2014-nji ýylda ilatyň sanyny hasaplamaly;
- soňky ýyldaky ilatyň sanyny hasaba alyp, dogluş koeffisiýenti;
- ýogalyşyň umumy koeffisiýentini;
- nikalaşma koeffisiýentini;
- aýrylyşma koeffisiýentini hasaplamaly.

2-nji mesele. 2013-nji ýylyň maglumatlaryndan peýdalanyňp (1-nji mesele), gelmeklik koeffisiýentini, gitmeklik koeffisiýentini we migrasion artyş koeffisiýentini hasaplamaly.

3-nji mesele. 20-nji öýde 2012-nji ýylda ilat ýazuwy boýunça 6 adam bar. Şolardan, şu öýde ýaşayanlaryň 2-si gijesine işleýärler, 1 adam gije sagat 01 : 00-da ýogalan. 1 adam awa gidipdir. 1 adam bolsa, iş saparyna gidipdir. 12-nji dekabrdä ýakyn garyndaşy myhmançylyga gelip, 18:01-e çenli myhmançylykda bolýar. 20-nji dekabrdä 1 adam zähmet rugsadyndan gaýdyp gelýär. 1 adam bolsa, iş rugsadyndan gaýdyp gelýär. Näçe adam hakyky sana goşulýar? Näçe adam wagtlaýyn ýaşayanlaryň we ýoklaryň sanyna goşulýar (10 adam hakyky, 2 wagtlaýyn ýok, 1 adam ýogalan)?

4-nji mesele.

Aşakdaky maglumatlar berlen (17-nji tablisa):

17-nji tablisa

Boş öýjüklere doldurmaly

Ýurtlar	1950 ý	2000 ý	2050-nji ýylyň çak- lamasy	1950-nji ýyldan 2050-nji ýyla garanyňda %-de
Aziýa	1,399	3,672	5,428	
Afrika	221	794	2000	
Latyn Amerikasy	167	519	806	
Ýewropa	548	727	603	
Demirgazyk Amerika	172	314	438	
Okeaniýa	13	31	47	
Jemi:				

5-nji mesele. Fransiýanyň milli demografiki institutynyň maglumatlaryna görä, ýurduň ilatynyň sany 2000-nji ýylda 53 mln 83 müň adam. Tebigy artyş 4,6(promile) deň. Migrasiýa şol döwür arasynda ýok şerti bilen, tebigy artyşyň öňküligine galmak şerti bilen Fransiýanyň ilatynyň 2010-njy ýyldaky sanyny hasaplamaly.

Çözülişi.

$(53838000 * 4,6\% / 1000 = 247654,8$
 2001 ý. – $53838000 + 247654 = 54085654$
 $54055654 * 4,6 / 1000 = 248794;$
 2002 ý. – $54055654 + 248794 = 54334448$
 $54334448 * 4,6 / 1000 = 249938,47;$
 2003 ý. – $54334448 + 249938,47 = 54584386,5$
 $54584386,5 * 4,6 / 1000 = 251088,18;$
 2004 ý. – $54584386,5 + 251088,18 = 54835474,7$
 $54835474,7 * 4,6 / 1000 = 252243,2;$
 2005 ý. – $54835474,7 + 252243,2 = 55087717,9$
 $55087717,9 * 4,6 / 1000 = 253403,5;$
 2006 ý. – $55087717,9 + 253403,5 = 55341121,4$
 $55341121,4 * 4,6 / 1000 = 254569,2;$
 2007 ý. – $55341121,4 + 254569,2 = 55595690,4$
 $55595690,4 * 4,6 / 1000 = 255740,2;$
 2008 ý. – $55595690,4 + 255740,2 = 55851430,6$
 $55851430,6 * 4,6 / 1000 = 256916,6;$
 2009 ý. – $55851430,6 + 256916,6 = 56108347,2$
 $56108347,2 * 4,6 / 1000 = 258098,3;$
 2010 ý. – $56108347,2 + 258098,3 = 56366445,5$ (adam).

6-njy mesele. Şäherde ilatyň sany ýylyň başyna 235000 adam. Ýylyň dowamynda doglanlaryň sany 4700, ýogalanlaryň sany 3450 adam. Ondan başga-da, şäherden iýun, awgust aýlarynda dynç alyş öýlerine ortaça 5000 çaga gidipdir.

Şäheriň ortaça ýylyň dowamynda ilat sanyny hasaplamaly.

7-nji mesele. Şäher boýunça ilatyň sany 128000, wagtlaýyn ýaşaýanlaryň sany 4000, wagtlaýyn ýoklaryň sany 2000. Ýylyň dowamynda hakyky ýaşaýan ilatyň 7000 sany çagasy dogulýar. Şolardan 2000 ýogalýar. Hemişelik ýaşamaga gelenleriň sany 5200, wagtlaýyn ýoklaryň 1000-i gaýdyp gelýär. Hemişelik ýaşamaga başga ýerlere 200 adam gidýär, wagtlaýyn ýaşaýanlaryň 1000 sanysy göçüp gidýär:

- 1.Ýylyň aýagyna hemme ilatyň sanyny;
- 2.Ýylyň başyna hem-de aýagyna ilatyň hakyky sanyny hasaplamaly.

8-nji mesele.

Çözülişi.

Şäheriň ilaty barada aşakdaky maglumatlar bar:

1. Hakyky ilatyň sany- 420 müň;
2. Wagtlaýyn ýaşaýanlar-15 müň;
3. Wagtlaýyn ýaşaýan ýerlerinde ýoklar- 11 müň.

Ýylyň dowamynda hemişelik ýaşaýan ilatyň düzüminde aşakdaky üýtgeşiklikler bolup geçen:

1. Doglan-7600 adam;
2. Ýogalanlar-4100 adam;
3. Hemişelik ýaşamaga gelenler- 3700 adam;
4. Hemişelik ýaşaýanlaryň beýleki ýerlere hemişelik ýaşamaga gidenler- 2400 adam.

15-49 ýaş aralygyndaky aýallaryň ortaça ýyllyk sany 150 müň adam.

Kesgitlemeli.

1. Ýylyň başyna hem aýagyna hemişelik ýaşaýanlaryň sanyny;
2. Ýylyň dowamynda ilatyň hemişelik ýaşaýan sanynyň tebigy umumy ösüşini:

a) $7600 - 4100 + 3700 - 2400 = 4800$.

9-njy mesele. Şäheriň hemişelik ilatynyň sany ýylyň başyna 1 mln 550 adam, ýylyň aýagyna 1 mln 536 adam. Ýylyň dowamynda hemişelik ýaşaýan adamlaryň sanynda doglanlar 13200 adam, ýogalanlar 14600 adam, nika şertnamany baglaşanlar 15100, aýrylyşanlar 7300 adam.

Kesgitlemeli.

1. Şäheriň ortaça hemişelik ilatynyň sanyny;
2. Hemişelik ýaşayanlaryň 1 ýylyň dowamyndaky tebigy artyşyny hem umumy 1 ýylyň dowamynda hemişelik ýaşayan ilatyň artyşyny (kemelişini):

Çözülişi.

$$1) \frac{1000550 + 1000536}{2} = 1000543; \quad 2) 1000550 - 1000536 = 14.$$

10-njy mesele. Ýylyň başyna şäheriň hakyky ilatynyň sany 640000 adam, wagtlaýyn ýaşayan 12000, wagtlaýyn ýoklar 16000. Ýylyň dowamynda aşakdaky üýtgeşiklikler bolup geçen: hemişelik ilatyň sanynda 10800 çaga dünýä inen, ýogalanlar 6100 adam, ýaşamaga gelenleriň sany 4900 adam, göçüp gidenler 3600 adam. Ýylyň dowamynda hemişelik ýaşayanlaryň sanýndan 6000 nika gyýylypdyr, 1900 bozulypdyr.

Kesgitlemeli.

1. Ýylyň başyna hem aýagyna hakyky ilatyň sany;
2. Ýylyň aýagyna hemişelik ilatyň sanyny (18-nji tablisa).

11-nji mesele

18-nji tablisa

Ilat sanynyň dinamikasy, mln adam

Ýurtlar	1950-nji ýylda	2000-nji ýylda	2050-nji ýylyň çaklamasy	2050-nji ýyla garanyňda 1950-nji ýyl	
				sany	%
Aziýa	1399	3672	5428		
Afrika	221	794	2000		
Latyn Amerikasy	167	519	806		
Ýewropa	548	727	603		
Demirgazyk Amerika	172	314	438		
Okeaniýa	13	31	47		
Jemi:					

Kesgitlemeli.

1. Boş öýjükleri doldurmaly;
2. Ýer ýüzüniň materikleri boýunça ilatyň ösüş depginini hasaplamaly.

12-nji mesele. Etrap boýunça ilatyň sany 12287 adam, 1 ýylda doglan çagalaryň sany 1056. Dogluşyň umumy koeffisiýentini tapmaly.

$$n = \frac{N}{S} * 1000.$$

13-nji mesele. 1 ýylda doglan çagalaryň sany 1056, aýal-gyzlaryň ortaça ýyllyk sany 4216 adam dogluşyň ýörite koeffisiýentini tapmaly:

$$F = \frac{N}{S_{15-49}^{\text{aýal-gyz}}} * 1000.$$

14-nji mesele. Dogluşyň ýörite koeffisiýenti 250,5. Aýal-gyzlaryň umumy ilatdaky paýy 4216. Dogluşyň umumy we ýörite koeffisiýentini hasaplamaly:

$$n = F * d_{15-49}^{\text{aýal-gyz}}.$$

15-nji mesele. Etrabyň ilatynyň sany ýylyň başyna 35400 adam. Ýylyň dowamynda doglanlar 6900, ýogalanlar 3200 adam.

Kesgitlemeli.

1. Ýylyň dowamynda ilatyň ortaça sanyny.
2. Dogluş, ýogalyş we tebigy artyş koeffisiýentini hasaplamaly:
 $35400 + 6900 - 3200 = 39100.$

Çözülişi.

3. Dogluş koeffisiýenti: $\frac{6900}{35400} * 1000 = 194,9.$

4. Ýogalyşyň koeffisiýenti: $\frac{3200}{35400} * 1000 = 90,4.$

5. Tebigy artyş koeffisiýenti: $\frac{6900-3200}{3200} * 1000 = 90,6$.

$$K_{ta} = \frac{N-M}{S} * 1000.$$

16-njy mesele. Aýry-aýry döwürler arasynda aşakdaky maglumatlar berlen (19-njy tablisa).

19-njy tablisa

Etrap	Döwürler	Doňlanlar	Ortaça ýyllyk ilat sany (müň adam)
A	1 aýda	95	38200
B	3 aýda	320	42160
Ç	2 ýylda	1200	42400

Kesgitlemeli.

1. Etrap boýunça aýratynlykda 1 ýyldaky dogluşyň koeffisiýentlerini hasaplamaly;
2. Ilatyň 1 ýyldaky ortaça sanyny hasaplamaly.

Çözülişi.

$$1. n = \frac{95}{38200} * 1000 = 2,5 \text{ ‰};$$

$$n = \frac{320}{42160} * 1000 = 7,6 \text{ ‰};$$

$$n = \frac{1200}{42400} * 1000 = 28,3 \text{ ‰}.$$

$$2. \frac{95 \cdot 12}{38200} \cdot 1000 = 29,8 \text{ ‰};$$

$$\frac{320 \cdot 42}{42160} \cdot 1000 = 30,36, \text{ ‰};$$

$$\frac{1200 \cdot 2}{42400} \cdot 1000 = 14,15, \text{ ‰}.$$

17-nji mesele. Şäher boýunça aşakdaky ilat baradaky maglumatlar bar (20-21-nji tablisa):

20-nji tablisa

Yyllar	Ilatyn sany	Şol sanda	
		Erkekler	Ayallar
2007	159,2	79,1	
2008	194,1	93,0	
2009	209,8	94,0	
2010	241,7	111,4	
2011	262,4	122,5	
2012	264,5	123,4	
2013	276,3	129,6	

21-nji tablisa

Yyl-lar	Ilatyn sany	Osuş depgini		Erkek-ler	Osuş depgini		Ayal-lar	Osuş depgini	
		absol-yut	ot-nosi-tel		ab-sol-yut	ot-no-sitel		ab-sol-yut	ot-no-sitel
2007	159,2	-	-	79,1	-	-		-	-
2008	194,1			93,0					
2009	209,8			94,0					

21-nji tablisanyň dowamy

2010	241,7			111,4					
2011	262,4			122,5					
2012	264,5			123,4					
2013	276,3			129,6					

Berlen maglumatlardan peýdalanyň, iki tablisany doldurmaly.

18-nji mesele. Etrapda 2006-njy ýylda 13041 çaga doglupdyr. 2005-nji ýylda bolsa, ýogalan çagalaryň sany 330 bolupdyr. Olardan 260 sanysy 2006-njy ýylda doglan, 70 sanysy bolsa, 2006-njy ýylda doglan. Bäbek ölümniň koeffisiýentini kesgitlemeli.

Çözülişi.

$$M_g = \frac{M_0}{\frac{2}{3}N_0 + \frac{1}{3}N_1} * 1000,$$

$$(M_g = \frac{330}{\frac{2}{3} * 13041 + \frac{1}{3} * 13333} * 1000 = \frac{330}{13138,9} * 1000 = 25,11).$$

19-njy mesele. Şäherde doglanlaryň sany 6148 adam, ortaça aýallaryň şol ýylyň dowamynda ýaşlary boýunça sany:

15-19 – 11000;

20-24 – 6500;

25-29 – 10000;

30-34 – 10000;

35-39 – 10000;

40-44 – 10000;

45-49 – 2000.

Ortaça ilet sany 150000.

Kesgitlemeli.

1. Umumy dogluş koeffisiýenti;
2. Reproduktyw ýaş göwrüminiň koeffisiýenti (ýagny aýallaryň 15-49 aralygyndaky koeffisiýenti).

Çözülişi.

$$1. n = \frac{N}{S} * 1000 \frac{6148}{150000} * 1000 = 40,79\%;$$

$$2. \frac{59500}{150000} * 1000 = 396,7\%.$$

20-nji mesele. Aşakdaky maglumatlar berlen (22-nji tablisa).

22-nji tablisa

Aýallar	Doglanlar	Ýogalanlar	Nikalaşanlar
Jemi, şol sanda:	4763,4	2545,6	2791,0
Ýanwar	418,6	219	203,3
Fewral	376,3	197,3	212,4
Mart	413,5	218,5	228,4
Aprel	400,4	215,2	182,4
Maý	416,6	225,8	187,3
Iýun	402,4	209,3	230,4

Ortaça ilet sany 261,2 müň adam.

Kesgitlemeli.

1. Dogluş koeffisiýenti;
2. Ýogalyş koeffisiýenti;
3. Nikalaşma koeffisiýenti:

$$n = \frac{N}{S} * 1000;$$

$$m = \frac{M}{S} * 1000;$$

$$K_N = \frac{H}{S} \cdot 1000.$$

21-nji mesele. Aýry-aýry ýurtlar boýunça ortaça ýaşyň dowamlylygy (23-nji tablisa).

23-nji tablisa

Ýurtlar	Ýyl	Erkekler	Aýallar
Russiýa	1990	67,3	74,3
	2001	59,0	72,3
Fransiýa	1990	72,7	80,9
	1999	74,5	82,3
Italiýa	1990	73,5	80,0
	1999	75,2	81,9
Ispaniýa	1990	73,4	80,5
	1999	74,8	81,9
Angliýa	1990	72,9	78,5
	1999	75,0	80,0
Ýaponiýa	1990	77,3	84,1
	1999		

Tablisa seredip, ýurtlar boýunça ortaça ýaşlary deňeşdirip, seljerme bermeli.

22-nji mesele. Şäheriň ilatynyň sany 01.01.1995-nji ýylda ilat ýazuwynyň orta netijeliligi 52000 adam. Ilatyň artyş depgini 5 ýylda 1996-2000-nji ýyllar aralygynda 104,2 %.

Çözülişi.

Ilat sanyny ýyllar boýunça tapmaly:

$$1996 \text{ ý. } 52000 * 104,2 / 100 = 54184;$$

$$1997 \text{ ý. } 54184 * 104,2 / 100 = 56459,7;$$

$$1998 \text{ ý. } 56459,7 * 104,2 / 100 = 58831,03;$$

$$1999 \text{ ý. } 58831,03 * 104,2 / 100 = 61301,93;$$

$$2000 \text{ ý. } 61301,93 * 104,2 / 100 = 63876,62.$$

23-nji mesele. Ýurduň ilatynyň sany 1000000 adam.

Goý, ilatyň sany her ýylda 3 % köpelsin. 100 ýyldan soň ilatyň sany näçä deň bolar.

Hasaby geometrik progressiýanyň eksponensial funksiýasynyň kömegi bilen hasaplamaly.

Çözülişi.

$$P(t) = P(o) \times e^{rt};$$

$$e = 2,72;$$

r = her ýyldaky ösüş göterimi;

t = näçe ýylky ösüş;

$$P(t) = P(o) \times e^{rt} = 1000,000 \times 2,72^3 = 20120000 \text{ adam bolar.}$$

24-nji mesele. Şäher boýunça umumy bar ilatyň sany 198000 adam, wagtlaýyn ýaşayanlaryň sany 4000, wagtlaýyn ýoklaň sany 2000, ýylyň dowamynda hakyky ýaşayan ilatyň sany 7000 çagasy dogulýar, 2000 ýogalýar, hemişelik ýaşamaga gelenleriň sany 5200, wagtlaýyn ýoklaryň 1000 sanysy gaýdyp gelýär.

Hemişelik ýaşamaga başga ýerlere 200 adam gidýär. Wagtlaýyn ýaşayanlaryň 1000 sanysy göçüp gidýär.

Kesgitlemeli.

1. Ýylyň aýagyna hemme ilatyň sanyny;
2. Ýylyň başyna hem-de aýagyna hakyky ilatyň sany.

Çözülişi.

$$1. 198000 + 7000 - 2000 + 5200 + 1000 - 200 - 1000 = 208\,000;$$

$$2. b = 198000 - 2000 = 196000;$$

$$a = 196000 + 5200 - 200 = 201000.$$

25-nji mesele. Şäherde doglanlaryň sany 6118. Ortaça aýallaryň şo ýylyň dowamynda ýaşlary boýunça:

$$15 - 19 \quad 11000;$$

$$20 - 24 \quad 65000;$$

$$25 - 29 \quad 10000;$$

30 – 34	10000;;
35 – 39	10000;
40 – 44	10000;
45 – 49	2000.

Tapmaly.

1. Umumy dogluş koeffisiýenti;
2. Reproduktyw ýaş döwrüň koeffisiýenti (ýagny aýallaryň 15-49 ýaş aralygyndaky 0,4 sany umumy sanyň derejesi bolan ýagdaýynda)

Çözülişi.

$$N = 6118;$$

$$S_{15-19} = 11000;$$

$$S_{20-24} = 6500;$$

$$S_{25-29} = 10000;$$

$$S_{30-34} = 10000;$$

$$S_{35-39} = 10000$$

$$S_{40-44} = 10000;$$

$$S_{45-49} = 20000.$$

$$S_{15-49} = (11000 + 6500 + 10000 + 10000 + 10000 + 10000 + 10000 + 20000) / 7 = 8500;$$

$$n = N / S_{(15-49)} * 1000 = 6118 / 8500 * 1000 = 719,76 \%$$

26-njy mesele. Etrap boýunça ilatyň sany – 12287 adam. Bir ýylda doglan çagalaryň sany – 1056 çaga. Dogluşyň umumy koeffisiýentini tapmaly:

Çözülişi.

$$n = \frac{N}{S} * 1000\text{‰} = \frac{1056}{12287} * 1000\text{‰} = 250,5\text{‰}.$$

27-nji mesele. Bir ýylda doglan çagalaryň sany 1056 çaga. Aýal-gyzlaryň ortaça ýyllyk sany 4216 adam. Dogluşyň ýörite koeffisiýentini tapmaly.

Çözülişi.

$$F = \frac{N}{S_{15-49}^{\text{aýal-gyz}}} * 1000\text{‰} = \frac{1056}{4216} * 1000\text{‰} = 250,5\text{‰}.$$

28-nji mesele. Dogluşyň ýörite koeffisiýenti – 250,5%. Aýal-gyzlaryň umumy ilatdaky paýy – 4216. Dogluşyň umumy we ýörite koeffisiýentini tapmaly.

$$n = F * d_{15-49}^{\text{aýal-gyz}}.$$

29-njy mesele. Sebitiň ilatynyň sanynyň dinamikasy (24-nji tablisa).

24-nji tablisa

Döwür	1990-1995ý	1996-2001ý	2002-2004ý	2005-2006ý	2007ý
Ilatyň sany	3436388	3364597	1633099	1076999	536920

Dinamikanyň ortaça görkezijileriniň kömegi bilen 10 ýylyň dowamynda ilatyň sanynyň üýtgemegini häsiýetlendirň.

Çözülişi.

$$1990-1995\text{ý.} - \frac{3436388}{6} = 572731 \text{ adam};$$

$$1996-2001\text{ý.} - \frac{3364597}{6} = 560766 ;$$

$$2002-2004\text{ý.} - \frac{1633099}{3} = 544366 ;$$

$$2005-2006\text{ý.} - \frac{1076999}{2} = 538500;$$

$$2007\text{ý.} - 536920 \text{ adam.}$$

$$1. \bar{y} = \frac{\sum y_i}{n} = \frac{560766*4+544366*3+538500*2+536920}{10} = 549278.$$

2. Ortaça absolýut artyşy (Δ):

$$\Delta = \frac{\sum \Delta_i}{n-1};$$

$$\Delta = \frac{536920-560766}{10-1} = 2650 \text{ adam.}$$

3. Ortaça ösüş koeffisiýenti:

$$K = \sqrt[n-1]{K_1 * K_1 * ... * K_{n-1}} = \sqrt[n-1]{\frac{Y_n}{Y_0}};$$

$$K = \sqrt[10-1]{\frac{536920}{560766}} = 0,997;$$

4. Ortaça ilat sanynyň peseliş derejesi:

$$\overline{T}_p = Kp * 100\%;$$

$$\overline{T}_p = 0,997 * 100\% = 99,7\%.$$

5. Ortaça azalyş derejesi:

$$\overline{T}_a = T_p - 100\%;$$

$$\overline{T} = 99,7 - 100 = 0,3\%.$$

6. 1 % ortaça derejesiniň ululygy:

$$\overline{A} = \frac{\overline{\Delta}}{\overline{T}_a};$$

$$\overline{A} = \frac{2650}{0,3} \approx 8833 \text{ adam.}$$

30-njy mesele. Sebitiň ilatynyň sanynyň dinamikasy (25–26-njy tablisalar).

25-nji tablisa

Döwür	1990-1995ý	1996-2001ý	2002-2004ý	2005-2006ý	2007ý
Ilatyň sany	3436388	3364597	1633099	1076999	536920

Dinamikanyň ortaça görkezijileriniň kömegi bilen 10 ýylyň dowamynda ilatyň sanynyň üýtgemegini häsiýetlendirin.

31-nji mesele.

26-njy tablisa

Yyl-lar	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Ilatyn sany	4483,3	4587,3	4710,7	4846,8	4993,5	5200,0	5369,4	5640,0

Kesgitlemeli.

Ilatyň sanynyň ösüşini häsiýetlendirýän dinamiki hataryň maglumatlary boýunça bazis we yzygiderlikler:

- absolýut artyşlar;
- ösüş depginleri;
- artyş depginleri;
- her ýyl üçin 1% artyşyň absolýut mazmunyny.

Mesele aşakdaky görkezijileri ulanyp çözülyär.

Çözülişi.

Görkezijiler	Bazis	Yzygiderlilik
Absolýut	$\Delta y_b = y_i - y_o$	$\Delta y_y = y_i - y_{i-1}$
Osuş depgini	$D_b = \frac{y_i}{y_o} 100$	$D_y = \frac{y_i}{y_{i-1}} 100$
Artyş depgini	$\Delta D_b = \frac{\Delta y_b}{y_o} 100$	$\Delta D_y = \frac{\Delta y_y}{y_{i-1}} 100$
1% artyşyň absolýut mazmuny	$A\% = \frac{\Delta y_y}{\Delta D_y \%}$ ýa-da $A\% = 0,01 y_{i-1}$	

$$\Delta y_i = y_i - y_o \quad Y_i = 44833$$

$$\Delta y_{2004b} = 4587,4 - 4483,3 = 104,1;$$

$$\begin{aligned}\Delta y_{2005b} &= 4710,7 - 4483,3 = 227,4; \\ \Delta y_{2006b} &= 4846,8 - 4483,3 = 363,5; \\ \Delta y_{2007b} &= 4993,5 - 4483,3 = 510,2; \\ \Delta y_{2008b} &= 5200,0 - 4483,3 = 716,7; \\ \Delta y_{2009b} &= 5369,4 - 4483,3 = 886,1; \\ \Delta y_{2010b} &= 5640,0 - 4483,3 = 1156,7.\end{aligned}$$

$$\Delta y_y = Y_i - Y_{i-1}$$

$$\begin{aligned}1) & 4587,4 - 448,3 = 104,1; \\ 2) & 4710,7 - 4587,4 = 123,3; \\ 3) & 4846,8 - 4710,7 = 136,1; \\ 4) & 4993,5 - 4846,8 = 146,7; \\ 5) & 5200,0 - 4993,5 = 206,5; \\ 6) & 5369,4 - 5200,0 = 169,4; \\ 7) & 5640,0 - 5369,4 = 270,6.\end{aligned}$$

Ösüş depgini:

$$Db = \frac{Y_i}{Y_o} * 100;$$

$$D_y = \frac{Y_i}{Y_{i-1}} * 100 .$$

$$1) \frac{4587,4}{4483,3} * 100\% = 102,32;$$

$$6) \frac{5369,4}{4483,3} * 100\% = 119,76;$$

$$2) \frac{4710,7}{4487,4} * 100\% = 105,07;$$

$$7) \frac{5640,0}{4483,3} * 100\% = 125,08.$$

$$3) \frac{4846,8}{4483,3} * 100\% = 108,1;$$

$$4) \frac{4993,5}{4483,3} * 100\% = 111,38;$$

$$5) \frac{5200,0}{4483,3} * 100\% = 115,99;$$

Yzygiderlilik:

$$1) \frac{4587,4}{4483,3} * 100\% = 102,32;$$

$$5) \frac{5200,0}{4993,5} * 100\% = 104,13;$$

$$2) \frac{4710,7}{4587,4} * 100\% = 102,69;$$

$$6) \frac{5369,4}{5200,0} * 100\% = 103,26;$$

$$3) \frac{4846,8}{4710,7} * 100\% = 102,89;$$

$$7) \frac{4640,0}{5269,4} * 100\% = 108,46.$$

$$4) \frac{4993,5}{4846,8} * 100\% = 103,03;$$

Artyş depgini:

$$\Delta Db = \frac{\Delta y_b}{Y_o} * 100:$$

$$\Delta Dy = \frac{\Delta Y_y}{Y_i - I} * 100:$$

$$1) \frac{104,1}{4483,3} * 100\% = 2,32;$$

$$1) \frac{104,1}{4483,3} * 100\% = 2,32;$$

$$2) \frac{227,4}{4483,3} * 100\% = 5,07;$$

$$2) \frac{123,3}{4587,4} * 100\% = 2,69;$$

$$3) \frac{363,5}{4483,3} * 100\% = 8,11;$$

$$3) \frac{136,1}{4710,7} * 100\% = 2,89;$$

$$4) \frac{510,2}{4483,3} * 100\% = 11,38;$$

$$4) \frac{146,7}{44846,8} * 100\% = 3,03;$$

$$5) \frac{716,7}{4483,3} * 100\% = 15,99;$$

$$5) \frac{206,5}{4993,5} * 100\% = 4,14;$$

$$6) \frac{886,1}{4483,3} * 100\% = 19,76;$$

$$6) \frac{169,4}{5200,0} * 100\% = 3,26;$$

$$7) \frac{1156,7}{4483,3} * 100\% = 25,08.$$

$$7) \frac{207,6}{5369,4} * 100\% = 5,04.$$

DÖWLET
STATISTIKA HASABATY

HASABAT TÜRKMENISTANYŇ
«STATISTIKA HAKYNDÄ»
KANUNYNYŇ 22-NJI
MADDASYNYŇ,
2-NJI BENDINE LAÝYKLYKDA
TABŞYRYLÝAR

Ilkinji statistiki maglumatlar ýaşyryndyr we olar jemleýji statistik habarlary emele getirmek üçin peýdalanylýar.

Türkmenistanyň «Statistika hakynda» Kanunynyň 23-nji maddasynyň 4-nji bendi

Türkmenistanyň Administratiw hukuk bozulmalary hakynda kodeksiniň 289-njy maddasyna laýyklykda döwlet statistiki hasabatlaryny bermek möhletleriniň bozulmagy, hasabatlylygyň nädogry ýa-da ýoýulan maglumatlarynyň döwlet statistika edaralaryna berilmegi üçin administratiw jogapkärçilik bellenenidir

Forma № 1-dm
0608063

HRBNGU

Türkmenistanyň Statistika baradaky
döwlet komitetiniň
2016-njy ýylyň 25-nji noýabrynda
№ 50 buýrugy bilen tassyklandy

DAŞARY MIGRASIÝA BARADA
HASABAT

Çärýeklik

20__ýylyň ýanwar-_____aýlarynda

Tabşyrýar:

Türkmenistanyň Döwlet migrasiýa
gullugy hasabat döwründen soň aýyň
15-ine Türkmenistanyň Statistika
baradaky döwlet komitetine

Hasabat tabşyrýan hojalyk subýektiniň ady _____

Poçta salgysy _____

(poçta indeksi, ýerleşýän ýeriniň ady, köçe, jaý №, telefon, faks, E-mail)

HSUK boýunça kod
0608063

--	--	--	--	--	--	--	--

HSUK boýunça
şahamçanyň kody

--	--	--

adam

Görkezijiniň ady	Ýurduň kody	Gelenler									
		Hem-mesi	Şol sanda maksatlary boýunça :						1-nji sütünden:		
			Gulluk	Işlemek üçin	Hususy	Syýahat-çylyk	Okuw	Başga	Ekipaž	Sürüji	Ýönekeýleşdirilen tertip boýunça
A	B	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Migrantlaryň umumy sany	X										
şol sanda											
1-nji bölüm. Türkmenistanyň raýatlary											
1.1. GDA ýurtlary:											
Azerbaýjan	031										
Ermenistan	051										
Belarus	112										
Gruziýa	268										
Gazagystan	398										
Gyrgyzystan	417										
Moldowa	498										
Russiýa Federasiýasy	643										
Täjigistan	762										
Ukraina	804										
Özbekistan	860										
Owganystan	004										
Beýik Britaniýa	826										
Germaniýa	276										
Eýran	364										
Hindistan	356										
Italiýa	380										
Ysraýyl	376										

0608063

adam

Görkezijiniň ady	Ýurduň kody	Gelenler										
		Hem-mesi	Şol sanda maksatlary boýunça:							1-nji sütünden:		
			Gul-luk	Işlemek üçin	Hu-susy	Syýa-hatçylyk	Okuw	Başga	Ekipaž	Sürüji	Ýönekeýleşdirilen tertip boýunça	
A	B	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
Hytaý	156											
Malaýziýa	458											
BAE	784											
Pakistan	586											
Saud Arabys-tany	682											
Taýland	764											
Türkiýe	792											
Gaýry ýurtlar												
2-nji bölüm. Daşary ýurt raýatlary												
2.1. GDA ýurtlary:												
Azerbaýjan	031											
Ermenistan	051											
Belarus	112											
Gruziýa	268											
Gazagystan	398											
Gyrgyzstan	417											
Moldowa	498											
Russiýa Fe-derasiýasy	643											
Täjigistan	762											
Ukraina	804											
Özbekistan	860											
2.2. Beýleki ýurtlar												
Owganystan	004											
Beýik Bri-taniýa	826											
Germaniýa	276											

0608063
adam

Görkezi-jiniň ady	Ýurduň kody	Gelenler									
		Hem-mesi	Şol sanda maksatlary boýunça :						1-nji sütünden:		
			Gulluk	Işlemek üçin	Hususy	Syýahat-çylyk	Okuw	Başga	Ekipaž	Sürüji	Ýönekeýleşdirilen tertip boýunça
A	B	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Eýran	364										
Hindistan	356										
Italiýa	380										
Ysraýyl	376										
Hytaý	156										
Malayziýa	458										
BAE	784										
Pakistan	586										
Saud Arabystany	682										
Taýland	764										
Türkiýe	792										
Gaýry ýurtlar											

Ýolbaşçy _____ (F.A.A) _____ (goly)

Ýerine ýetiriji _____ (wezipesi) _____ (F.A.A) _____ (goly)
«_____» _____ 20____ ý.
(hasabatýň doldurylan senesi)

_____ «_____» _____ 20____ ý.
(habarlaşmak üçin telefon belgisi) (hasabatýň statistika edarasyna tabşyrylan senesi, statistika edaralary tarapyndan doldurylýar)

Gidenler										Migrasion ösüş (+), (-)
Hem- mesi	Şol sanda maksatlary boýunça :						11-nji sütünden:			
	Gulluk	Işlemek üçin	Hususy	Syýahat- çylyk	Okuw	Başga	Ekipaž	Sürüji	Ýönekeýleşdirilen tertip boýunça	
11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21

**№1-dm «Daşary migrasiýa barada hasabat»
döwlet statistiki hasabat formasyny doldurmak boýunça
GOLLANMA**

№1-dm formasy üçin maglumatlar Türkmenistanyň serhedinden geçilmegi boýunça gelýän «Migrasiýa hakynda» Türkmenistanyň kanunynyň maddalaryna laýyklykda we onuň çäginde çykýan hemme raýatlar üçin, ýurtlar we gelmegiň (gitmegiň) maksatlary boýunça migrasiýa gullugynyň maglumatlar binýadyndan alnyp doldurylýar.

Hasabat iki bölümden ybarat:

1. Türkmenistanyň raýatlary;
2. Daşary ýurt raýatlary.

«Migrantlaryň umumy sany» diýen setir 1-nji we 2-nji bölümleriň jemleýji setirleriniň jemine deňdir.

1-nji we 2-nji bölümler iki bölümçä bölünýär:

- GDA ýurtlary;
- Beýleki daşary ýurtlar.

«GDA ýurtlary» we «Beýleki ýurtlar» diýen setirler deňişli bölümçelerde sanalyp geçilen ýurtlar boýunça jemleýji setirler bolup durýarlar.

«Gaýry ýurtlar» diýen setir beýleki ýurtlaryň sanawynda görkezilmedik ähli ýurtlaryň jemi bolup durýar we ol «Beýleki daşary ýurtlar» diýen jemleýji setiriň jemine girmelidir.

1-nji bölüm. «Türkmenistanyň raýatlary» diýen 1.1. «GDA ýurtlary» we ş.m.

1.2. «Beýleki ýurtlar» diýen setirleriň jemine deň bolmaly.

2-nji bölüm. «Daşary ýurt raýatlary» diýen setir 2.1. «GDA ýurtlary» we ş.m.

2.2. «Beýleki ýurtlar» diýen setirleriň jemine deň bolmaly.

Sütünlerde adamlaryň sany Türkmenistana gelmeginiň (Türkmenistandan gitmeginiň) maksatlary boýunça görkezilýär. Eger raýatlaryň gelmeginiň (gitmeginiň) maksatlary 2–6 (12–16) sütünlerde görkezil-

medik bolsa, onda olar 7(17) sütünlerde hasaba alnan bolmaly.

1-nji sütün, 2–7-nji sütünleriň jemine deň bolmaly.

11-nji sütün, 12–17-nji sütünleriň jemine deň bolmaly.

8-nji, 9-njy, 10-njy we 18-nji, 19-njy we 20-nji sütünler, bellige almaklygyň kanunçylyk tertibinde bellenen düzgünlerine laýyklykda, degişli bölümleriň jemleýji setirlerinden bölünip çykarylýar.

21-nji sütün, 1-nji we 11-nji sütünleriň tapawudyna deňdir. Ol položitel ýa-da otrisatel san bolup biler.

Ilaty hasaba alyş müdirligi

PEÝDALANYLAN EDEBIÝATLAR

1. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, halky söýmek bagtdyr. Aşgabat, 2007.
2. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Eserler ýygyndysy. Aşgabat, 2007.
3. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistan – sagdynlygyň we ruhbelentligiň ýurdy. Aşgabat, 2007.
4. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Döwlet adam üçindir. Aşgabat, 2008.
5. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistanyň ykdysady strategiýasy: halka daýanyp, halkyň hatyrasyna. Aşgabat, 2010-njy ýyl.
6. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň döwlet kadalaşdyrylyşy. Ýokary okuw mekdepleriniň talypalary üçin okuw gollanmasy. I-II tomlar. Aşgabat, 2010.
7. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýurdy täzeden galkyndyrmak baradaky syýasaty. Aşgabat, 2007.
8. Türkmenistanyň durmuş ykdysady ösüşiniň 2011-2030-njy ýyllar üçin milli Maksatnamasy. Aşgabat, 2010.
9. Geljegiň strategiýasy: parahatçylygyň, howpsuzlygyň, ösüşiň hatyrasyna hyzmatdaşlyk. «Türkmenistan» gazetini, 2010-njy ýylyň 27-nji sentýabry.
10. Türkmenistanyň Konstitusiyasy (rejelenen görnüşi). Aşgabat, 2016.
11. «Zähmet hakynda» Türkmenistanyň Bitewi Kanuny. Aşgabat, 2009.
12. «Statistika hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. Aşgabat, 2012-nji ýylyň 31-nji marty.
13. «Kärhanalar hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. Aşgabat, 2000.

14. Türkmenistanyň Statistika baradaky döwlet komiteti hakynda düzgünnama. Türkmenistanyň Prezidentiniň 2013-nji ýylyň aprel aýynyň 25-ine çykaran №12980 Karary.

15. Şirliýewa S.P., Öräýewa A.N., Orazmämmadow Ý. Söwda statistikasy okuw kitaby. Aşgabat, 2012.

16. Orazmämmadow Ý. we başg. «Senagat statistikasy» okuw kitaby. Aşgabat. TDNG, 2016.

17. Ataýewa S. we başg. «Ykdysady statistika» okuw kitaby. Aşgabat. TDNG, 2016.

18. Курс социально – экономической статистики. Учебник для вузов под ред. Проф. Назарова М. Г. М.: Финстатинформ, 2013 г.

19. Елисеева Е.Р, Юзбашев М.М. Общая теория статистики. М. 2005.

MAZMUNY

Giriş.....	7
I bölüm. İlat statistikasynyň predmeti, usuly we wezipeleri.....	9
II bölüm. İlat barada maglumat çeşmeleri	14
III bölüm. İlat sanynyň we düzüminiň statistikasy	25
IV bölüm. İlatyň tebigy hereketiniň statistikasy	33
V bölüm. Migrasiýanyň statistika taýdan öwrenilişi	42
VI bölüm. İlatyň üznüksiz ösüşiniň görkezijileri.....	47
VII bölüm. İlaty çaklamak	51
VIII bölüm. Demografiki ýagdaý we demografiki syýasat.....	55
IX bölüm. Ýaşayyş tablisalary	59
X bölüm. Nikalaşmanyň we aýrylyşmanyň statistiki taýdan öwrenilişi.....	65
XI bölüm. İlatyň nazaryýeti	68
Amaly sapaklarda işlemek üçin meseleler.....	71
Döwlet statistika hasabaty.....	92
Peýdalanylan edebiýatlar	101

Ýarsähet Orazmämmadow

ILAT STATISTIKASY WE DEMOGRAFIÝANYŇ
ESASLARY

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby

Redaktor	<i>A. Aşyrowa</i>
Surat redaktory	<i>O. Çerkezowa</i>
Teh. redaktor	<i>O. Nurýagdyýewa</i>
Kompýuter bezegi	<i>M. Mullikowa, P. Pürmyradow</i>
Neşir üçin jogapkär	<i>A. Annaorazow</i>

Çap etmäge rugsat edildi 28.09.2017. Ölçeği 60x90^{1/16}.
Edebi garniturasý. Çap listi 6,5. Şertli-reňkli ottiski 20,75.
Hasap-neşir listi 5,79. Şertli çap listi 6,5.
Sargyt № 920. Sany 1000.

Türkmen döwlet neşirýat gullugy.
744000. Aşgabat. Garaşsyzlyk şaýoly, 100.

Türkmen döwlet neşirýat gullugynyň Metbugat merkezi.
744015. Aşgabat. 2127-nji (G. Gulyýew) köçe, 51/1.